

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. Το βιβλίο αυτό γεννήθηκε «προφορικά»: Δέν γράφθηκε προγραμματισμένα και οργανωμένα απ' την αρχή ως το τέλος, αλλά περιλαμβάνει τις διαλέξεις που παρουσίασα (2010-2012) στο Μέγαρο Plus επι του θέματος «**Κοινωνία και Φιλοσοφία**», μετά απο την ευγενική πρόσκληση του κ. Γιάννη Μάνου. Το πώς τόλμησα εγώ να αποδεχθώ εκείνην την πρόσκληση, είναι ενα άλλο θέμα. Η εξήγηση δέν ξεκαθαρίζει μόνον τις ατομικές-μου ψυχολογικές καταστάσεις, αλλ' είναι ίσως χρήσιμη και για όσους θα θελήσουν ενδεχομένως να διαβάσουν ετούτο το βιβλίο: Έχουν καταρχήν δικαίωμα να γνωρίζουν οτι ενας αυτοδίδακτος σάν τον παρόντα συγγραφέα, δέν θα μπορεί να παρουσιάσει τα υπο συζήτηση αντικείμενα με όσην πληρότητα και ακρίβεια θα είχε ο λόγος των επιμέρους Ειδικών.

Ιδού όμως γιατί, παρα ταύτα, δέχθηκα την πρόσκληση. Πέραν απο εναν (φοβούμαι αναπόφευκτον) μικρόν ή μεγάλον βαθμό ματαιοδοξίας, ήλπισα οτι το αυτοδίδακτον δέν θα αποτελούσε ουσιώδες εμπόδιο: Πρώτον διοτι το εύρος των αντικειμένων που περικλείονταν στο θέμα «Κοινωνία και Φιλοσοφία», θα ήταν μάλλον αδύνατον να καλυφθεί απο έναν μόνον Ειδικό. Επομένως, ενας «γενικολόγος» (έστω και ενμέρει ανεπαρκής) θα ήταν ενα αναγκαίο κακό – άν επρόκειτο να κρατήσομε το πλεονέκτημα μιας ενιαίας θέασης του όλου. Και, δεύτερον, διοτι ακριβώς αυτό το μεγάλο εύρος δέν επιτρέπει (μέσα σε πολύ λίγες ώρες) μεγαλύτερη φιλοδοξία απ' την **υποκίνηση ερωτημάτων** κυρίως – παρά τη διατύπωση αρτιωμένων απαντήσεων.

Αυτή ήταν η εκ προοιμίου απολογία μου.

Τώρα που οι ομιλίες έχουν γίνει (και έχουν κιόλας ίσως ξεχασθεί), το πράγμα γίνεται πió δύσκολο: Έλεγα μέν στα ακροατήρια «θ' ακολουθήσει κείμενο» – άρα έπρεπε ν' ακολουθήσει μια έκδοση – αλλά καθώς τα κείμενα μαnent, η ευθύνη τώρα μεγαλώνει. Δέν είχα όμως ούτε τον χρόνο, ούτε τις ικανότητες να μετατρέψω σε προσεγμένα επιστημονικά δοκίμια εκείνα τα βοηθητικά των διαλέξεων κείμενα.

Και ιδού η αυτοχειρία: Δημοσιεύουμε απλώς τα κείμενα εκείνα, ως είχαν· διατηρούν τουλάχιστον κάτι απ' τη φρεσκάδα του προφορικού λόγου – και ό,τι ήθελεν προκύψει.

2. Το πλαίσιο «Κοινωνία και Φιλοσοφία» δέν προσδιόριζε με ακρίβεια το περιεχόμενο. Για την αντίληψη του γράφοντος και για τις εικαζόμενες ανάγκες των καιρών, το περιεχόμενο αυτό διακρίνεται και δημοσιεύεται εδώ στα ακόλουθα ένδεκα Μέρη:

A. «Οι Κοινωνίες των ζώων» έπρεπε να προηγηθούν, προκειμένου: Πρώτον, να υποπτευθούμε απο πού περίπου ξεκινήσαμε. Δεύτερον, να μαλακώσει το πετσί-μας και να νιώσουμε την υποστασιακή χαρά καθώς συμπλέομε με τ' άλλα Έμβια στο ρυάκι της Ζωής – σκάνδαλον μέσα στην ψυχρή και άβια γειτονιά του σύμπαντος όπου φυτρώσαμε. Και, πράγματι, λίγοι θα μείνουν ασυγκίνητοι μπροστά στη χιμπαντζού που συνομιλεί με τους δημοσιογράφους χρησιμοποιώντας τη γλώσσα των κωφαλάων ή μπροστά στον μαυροκόρακα εκείνον που λύνει με διαδοχικές λογικές προσεγγίσεις ενα πρόβλημα προσπέλασης της τροφής του.

Το πρώτο αυτό Μέρος του βιβλίου τελειώνει με μian αναλυτική θεώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προκειμένου να διευκολυνθεί κατ' αντιστοιχίαν η συζήτηση του θέματος «δικαιώματα των ζώων».

B. «Μια ενδεχόμενη ερμηνεία του ηθικού ενεργήματος», είναι αναγκαία στο κέντρο βάρους της έννοιας Κοινωνία: Η συνδεδεκή ύλη μεταξύ των Ατόμων που την απαρτίζουν, πρέπει να κατανοηθεί (αφού σ' αυτήν τελικώς θα οφείλεται και το όποιο «εξε-

λικτικό» πλεονέκτημα της Ομάδας – πλεονέκτημα που θα επιστρέφει για να αναδιανεμηθεί στα Άτομα που την απαρτίζουν). Και ποιά άραγε είναι η φύση αυτού του ηθικού ενεργήματος; Απ' την απάντηση σε τούτο το καίριο ερώτημα θα εξαρτηθεί μέγα πλήθος θεμάτων που θ' ακολουθήσουν... Άν λ.χ. πρόκειται για τη σεβαστική «υπακοή» σε έναν κατάλογο εξωγενών κανόνων, τότε έχομε ανοίξει διάπλατα τις πόρτες στον φαρισαϊσμό. Κι άν, πάλι, πρόκειται για μιαν ενστικτώδη (λέει) φροντίδα για το καλό της Ομάδας, τότε τα καθημερινά εκατομμύρια περιπτώσεων παραβατικής συμπεριφοράς λοιδороύν τη «θεωρία». Άρα, κατι άλλο χρειάζεται...

- Γ. «Οι ηθικές επιλογές μέσα στην Ομάδα» είναι ο επόμενος σταθμός της περιδιάβασής μας. Πώς άραγε οι ατομικές ηθολογικές τάσεις διαμορφώνονται (και τελικώς εκδηλώνονται) στο πλαίσιο μιας Κοινωνίας; Πρέπει μάλιστα αμέσως να σημειωθεί ότι το ερώτημα παραείναι ρητορικό: Οι τάσεις αυτές δέν είναι απ' τα πρίν «τελειωμένες», αλλά υφαίνονται και ολοκληρώνονται μόνον μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών αντιφάσεων. Μια τέτοια δέ καραμπινάτη «αντίφαση» στις στενότερες ωφελιμιστικές-μας τάσεις, θα συνειδητοποιηθεί κατα τη συμπεριφορά-μας προς τους μή-έχοντες, καθώς και προς τους συνανθρώπους με ειδικές ανάγκες. Θα αντέξει η περι Ηθικής θεωρία μπροστά σ' αυτά τα φαινόμενα;
- Δ. «Οι Επαγγελματικές Δεοντολογίες» μπορούν να γίνουν φορεία σπουδαίων και πυκνότατων κοινωνικών σχέσεων – πολύ περισσότερο απ' όσο οι μεγαλοφυείς πολιτικές θεωρίες καταδέχονται να αναλύσουν. Εν προκειμένω, το παρόν βιβλίο δείχνει την αδυναμία του: Προτάσσει τις εκ των κάτω αιτίες του φιλοσοφείν – κι όχι εκείνες που θα υπαγορεύονταν λ.χ. απο (εφευρισκόμενες) γενικές αρχές: Χιλιάδες ασκούμενα επιτηδεύματα, προκαλούν μυριάδες απο διασταυρούμενες κοινωνικές Σχέσεις – τόσο πυκνές, ώστε να πλέκουν ολόκληρο σχεδόν το ηθοπολιτικό δίχτυ το οποίο στεριώνει τις Κοινωνίες μας. Έτσι, η πρακτική αντιμετώπιση του μεγάλου πλήθους Σχέσεων που εξετάζονται σ' αυτό το Μέρος του βιβλίου, πιστεύεται ότι συμβάλλει αμεσότερα

στον υπεσχημένο Αναστοχασμό Εαυτών και Αλλήλων. Πολύ περισσότερο όπου, στο ίδιο αυτό Μέρος του βιβλίου αναλύονται και τρία άλλα (τεράστιας κοινωνικής σημασίας) φαινόμενα: η Τεχνοκρατία¹, η Ετεροδοσοληψία (ή διαφθορά ή δωροδοκία ή μπαχτσιόσι ή όποιο άλλο θέλετε απ' τα 30 ονόματα που έχει), καθώς και η Επιχειρησιακή Κοινωνική Υπευθυνότητα.

- E. Η «Πολιτική και η Πολιτικαντική» είναι το επόμενο Μέρος του βιβλίου: Κάθε Κοινωνία έχει ανάγκη απο διαχείριση των σχέσεων και των θεσμών· η δέ «αντιπροσωπευτική» λειτουργία-της (ιδίως μετά τον λεπτομερέστατον καταμερισμό της εργασίας), παρουσιάζει τα παγκοσμίως γνωστά προβλήματα. Τα πολιτικά προβλήματα...

Στα προηγούμενα Μέρη του βιβλίου, ο αναγνώστης είχε την ευκαιρία να αναστοχασθεί λεπτομερώς τις σχέσεις «ατόμου-προς-άτομο» και «ατόμου-προς-Ομάδα», σε πλείστες πρακτικές-των εκφάνσεις. Κι είναι ανοικτότερος προς την αντίληψη ότι η ουσία του πολιτικού ενεργήματος είναι φύσεως ηθολογικής. Απ' αυτή την άποψη, ετούτο το βιβλίο δέν προάγει σε αισιοδοξία για την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στις σύγχρονες κοινωνίες – δίνει όμως την ρεαλιστική κι όχι νεφελώδη δυνατότητα για μιαν κατ' αντιστοιχίαν συζήτηση των επιμέρους συνιστωσών του προβλήματος.

- ΣΤ. Κι έτσι, η άσκηση «Ηθοπαιδείας (μέσω του Παραδείγματος και της Αυτενέργειας)» μπορεί να εκτιμηθεί ως θεμελιώδους σημασίας **πολιτική παρέμβαση** για την μακροπρόθεσμη επίλυση των ατομικών και κοινωνικών-μας προβλημάτων. Ξέρω, αυτή η άποψη βρίσκεται έξω απ' τις σοφές προβλέψεις των πολιτικών μεγαθεωριών: Οι οποίες συνήθως υποθέτουν ότι η πρόοδος των κοινωνιών εξασφαλίζεται μέσω κατάλληλων θεσμών και διαχειριστικών μηχανισμών – χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το Ήθος των πολιτών! Χωρίς δηλαδή η Θεωρία να είναι σε θέση να προ-

¹ Όχι με το ανακριβές νόημα με το οποίο παλαιότερος πολιτικός αρχηγός το χρησιμοποίησε (και μας το κόλλησε), αλλά με την ακριβή σημασία του όρου ως είδος φασισμού ενος Επιτηδεύματος – επιστημονικού συνηθέστερον.

βλέπει τον ανατρεπτικό ρόλο της νομενκλατούρας στη Σοβιετική Ένωση ή το αυτοκαταστροφικό πάθος του εξωτερικού δανεισμού (και της εθνικού εύρους αλληλαπάτης) στην Ελλάδα. Εμείς, αντιθέτως, στο πνεύματα της παλιάς καλής Σοσιαλδημοκρατίας, υποστηρίζουμε την ανάγκη για ένα 15-ετές εθνικό Πλάνο Ηθοπαιδείας, με το οποίο ασχολείται ετούτο το Μέρος του βιβλίου.

- Ζ. Αλλά και η συνειδητοποίηση των προβλημάτων του «Περιβάλλοντος» είναι φύσεως ηθικής: Όταν αχρεωστήτως εξαντλείς σήμερα περιβαλλοντικά αγαθά, και μετακυλάς το κόστος της απορρύπανσης στην επόμενη Γενιά, γίνεσαι μαστροπός των παιδιών σου – η ειδεχθέστερη μορφή **ανηθικότητας**. Ανάλογη ανηθικότητα εντοπίζεται και στην πλανητική κλίμακα, μεταξύ ανεπτυγμένου Βορρά και αναπτυσσόμενου Νότου: Και λέει ο Νότος, άσε με κι εμένα να καταναλίσκω αβέρτα Περιβάλλον (όπως κάνατε κι εσείς επι έναν αιώνα και πλουτίσατε), κι ύστερα θα σεβασθώ κι εγώ τους αυστηρούς περιορισμούς που θέλετε να επιβάλλετε σε όλους. Αλλά και εντός των ανεπτυγμένων Χωρών, η επιβολή των νέων περιβαλλοντικών κανόνων επιβαρύνει περισσότερο τους φτωχούς από τους πλούσιους...

Το πλήθος αυτών και άλλων ηθοπολιτικών προβλημάτων συζητείται στο ως άνω Μέρος αυτού του βιβλίου.

- Η. Κι αφού έτσι αποπειραθήκαμε να σχολιάσουμε από πολλές πλευρές το Ήθος (την κυριότερη απ' τις τρεις Κατευθύνσεις του Εί-ναι), ερχόμαστε τώρα στη δεύτερη Κατεύθυνση, που είναι η αισθητική οδός επιβεβαίωσης της Υποστάσεως. «Τέχνη για τον Λαό;» είναι ο τίτλος αυτού του Μέρους. Για τον Λαό, μιάς και το πλαίσιο των διαλέξεων του Μεγάλου Plus και του παρόντος βιβλίου αφορούσε την «Κοινωνία». Ξέρω δέ εκ προοιμίου την απαξιωτική αντίδραση πολλών φίλων: «εδώ δεν έχουμε να φάμε – Τέχνη μας μάρανε;». Αλλ' ακριβώς εξαιτίας αυτής της αντίδρασης νιώθω ακόμα μεγαλύτερη την ανάγκη να επιμείνω στη θεμελιώδη σημασία του αισθητικού ενεργήματος μέσα στην καθημερινότητά μας. Πόσες άραγε ώρες τη μέρα δρούμε «γνωσιακά»; Τρεις, τέσσερις; Και πόσες βιώνουμε μέσα στην ηθική

συγκίνηση; Μία; Τις υπόλοιπες τί κάνομε; Απάντηση: Γευόμαστε (με διάφορες αισθήσεις), ρεμβάζομε ή κοιμόμαστε. Μα όλα τούτα είναι εντός ή πολύ κοντά στην τάση να φέρομε στο επίπεδο των πέντε αισθήσεων τα συμβάματα μειωμένου βαθμού συνειδητότητας που κινούνται μέσα-μας χαοτικώς. (Διοτι και τα όνειρα τί άλλο είναι...).

Άν λοιπόν είναι τόσο σημαντικά τα αισθητικά βιώματα, γιατί να ανεχθούμε κι άλλη μιά κοινωνική αδικία, και ν' αφήσομε την Τέχνη να είναι μονοψώνιον των πλουσίων;

- Θ. «Η Παγκοσμιοποίηση κι Εμείς», το επόμενο Μέρος του βιβλίου, διευρύνει την κοινωνική κλίμακα μέχρι τις πλανητικές-της διαστάσεις. Μέγα μέρος όσων ειπώθηκαν στα προηγούμενα, οφείλουν να δοκιμασθούν τώρα στη μεγάλη κλίμακα. Καί πολιτιστικά, καί οικονομικά καί ηθολογικά ζητήματα θα αναλυθούν, προκειμένου να αντιμετωπίσομε τις συνομοσιολογικές ή νεοφιλελευθερικές ακρότητες που (εν ονόματι της «απλότητας») συσκοτίζουν ενα φαινόμενο σπουδαίο, το οποίο αφορά πλέον την καθημερινότητά μας...
- I. Μ' εκείνα και με τούτα, αποπειραθήκαμε ως εδώ να εξετάσομε τις κοινωνικές δομές και τις κοινωνικές εκδηλώσεις. Τώρα, ήρθε η ώρα να τις ξαναϊδούμε, απ' τα μέσα προς τα έξω, και να κάνομε μια προσπάθεια να παρακολουθήσομε το «πώς γίνονται». Το Μέρος «Φιλοσοφία της Παιδείας» φιλοδοξεί να επανεπισκεφθεί τους τρόπους με τους οποίους η παρούσα γενιά θέλει να μεταδώσει στην επόμενη όλα τα προγενέστερα επιτεύγματα (γνώσεις, δεξιότητες, αξιολογική ικανότητα), προκειμένου ο Πολιτισμός να κινείται όντως **σωρευτικά**. Αυτή είναι η Παιδεία – «η μεγάλη Ανάσα της Ιστορίας». Θα εξετάσομε λοιπόν (για πολλοστή φορά) το λειτουργήμα της Παιδείας, και θα επιμείνομε στην τεράστια αξία της Γενικής Παιδείας – εντοπίζοντας ιδίως τα πρακτικά κέρδη που επιφυλάσσει στις Κοινωνίες μας. Θα εξετάσομε τις δυσλειτουργίες που παρατηρούνται στην αλληλεξάρτηση των συστημάτων Παιδεία, Οικονομία, Πολιτισμός, καθώς και τους τρόπους μέσω των οποίων η εξάρτηση αυτή μπορεί να γίνει καρποφόρα.

Το οξύτατο ζήτημα της κοινωνικής ανισότητας ενώπιον της Παιδείας θα μας απασχολήσει πάλι. Ενώ θα υπενθυμίσουμε και την δυσαναλόγως αποφασιστική σημασία της ποιότητας των Δασκάλων για το μέλλον της Χώρας. Ουσιωδέστατον...

Το φλύαρο (και παμφάγον) Πανεπιστήμιο θα μας απασχολήσει πολύ λιγότερο σ' αυτό το βιβλίο: Πενήντα χρόνια το υπηρετώ, και πενήντα χρόνια με πικραίνει η αδιαφορία του Λαού-μας για το Πανεπιστήμιο...

ΙΑ. Και μόνον στο τέλος όλων των θεμάτων που θα προλάβομε να σκαλίσομε, μόνον στο τέλος θα τολμήσομε να θίξομε ενα άλλο (πολλαπλής κοινωνικής σημασίας) θέμα, που είναι «Το Θρησκευέσθαι». Έχω την εντύπωση ότι στο αντικείμενο αυτό συναντούμε ίσως τις εντονότερες διαφωνίες μεταξύ των μελών των Δυτικών τουλάχιστον κοινωνιών. Κι η μόνη εφικτή για την ταπεινότητά-μου διαπραγμάτευση αυτού του θέματος, θα ήταν απο μια όσο γίνεται «επιστημονικότερη» σκοπιά. Και ναί μέν, το θρησκευτικό ενέργημα κείται εκείθεν της Λογικής, ο Λόγος όμως έχει δικαίωμα και καθήκον να εξετάζει τα πάντα· κι όπου δέν μπορεί να διεισδύσει, οφείλει να Περι-Γράφει τα προσπελάσιμα όρια του φαινομένου, αναγνωρίζοντας τίμια τον εξωλογικό χαρακτήρα του πυρήνα του φαινομένου. Όπως άλλωστε κάνει όταν περι-γράφει φιλοσοφικώς την ηθική ή την αισθητική συγκίνηση, χωρίς να μπορεί να την αναπαραγάγει ή να την διαψεύσει.

Ωστόσο, οι ιστορικές και οι πολιτικές διαστάσεις του θρησκευέσθαι ανήκουν ούτως ή άλλως στη δικαιοδοσία της λογικής ανάλυσης – και θα μας απασχολήσουν. Δέν θ' αποφύγομε όμως στο τέλος να ξαναπάμε στην καρδιά των (ποικίλων μορφών και εντάσεων) θρησκευτικών πίστεων, τις οποίες και θα παραθέσομε σεβαστικώς: απ' την ολβιότητα του Μυστικού, μέχρι την αγωνιστικότητα του Αθεϊστή.

3. Ετούτη η «περιπέτεια» λόγου του συγγραφέα, κινδυνεύει να περιπέσει στην αρχική σημασία του όρου (περιπίπτω). Εκτός εάν ο διάλογος με τους αναγνώστες συνεχισθεί – όπως γινόταν με τους πεντακόσιους κάθε φορά ακροατές των διαλέξεων στο Μέγαρο

Plus: Παραθέσαμε στην αρχή του βιβλίου τις συντεταγμένες μου, κι ευχαριστώ εκ προοιμίου για τις επι-κοινωνίες.

Σ' αυτό το μεταξύ, έχω κι άλλες υποχρεώσεις να ξεπληρώσω. Είμαι υπόχρεος στον κ. Ι. Μάνο για τις μοναδικές εμπειρίες που απέκτησα με τις δέκα διαλέξεις-μου στο Μέγαρο Plus. Ευχαριστώ πολύ την κα Π. Τζεβελεκάκη για την επιμέλεια των κειμένων. Κι ευχαριστώ ιδιαίτερος τον στηρήρόν Διευθυντή των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης κ. Στέφανο Τραχανά για την ευγενική απόφαση να περιλάβει και τούτο το βιβλίο στις περιώνυμες αυτές εκδόσεις, καθώς και την αποδοτικότητα κ. Διονυσία Δασκάλου για την σύνολη μέριμνα, και τον κ. Σπύρο Καρυδάκη για την επιμελέστατη διόρθωση.

Θ. Π. Τάσιος
Ιανουάριος 2013

Αυτοβιβλιογραφική σημείωση

Τα κείμενα που παρουσιάζονται σ' αυτό το βιβλίο, περιέχουν και τμήματα απο παλαιότερες δημοσιεύσεις του συγγραφέα:

- «Νέες αξιολογικές προκλήσεις στον σύγχρονο κόσμο», στο Κ. Βουδούρης (επιμ.): *Αξίες και δικαιοσύνη στην εποχή της οικουμενικότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιωνία, 2007.
- «Για μιαν Ηθοπαιδεία», στο Κ. Βουδούρης (επιμ.) *Παιδεία: Η εκπαίδευση στην εποχή της οικουμενικότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιωνία, 2008.
- *Περιβάλλον (Πάλι τα ίδια;)*, Αθήνα: Γε-Εκδοτική, 2010.
- «Τέχνη, ελευθερία και Κράτος», *Νέα Εστία*, 15.05.1984.
- *Παγκοσμιοποίηση. Αποφενάκιση;*, Αθήνα: Ψυχογιός, 2003.
- *Παιδεμός Παιδείας*, Αθήνα: Λύχνος, 1993.

Σημ.: Το τονικό σύστημα που χρησιμοποιείται σ' αυτό το βιβλίο, ακολουθεί τις απόψεις της ανακοίνωσης Θ. Π. Τάσιος, «Για ενα ορθολογικότερο τονικό σύστημα», Πρακτικά Συνεδρίου για την Ελληνική Γλώσσα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Γλωσσολογίας, Αθήνα, 1999. Δηλονότι: Ό,τι τονίζεται προφορικώς, τονίζεται και γραπτώς. Τίποτ' άλλο.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ



ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

«και εκ των άλλων δή θηρίων,
ωσαύτως εις ανθρώπους ιέναι»
Πλάτων, *Πολιτεία*, 620,b,d

«έοικε, δέ και η εν τοις φυτοίς αρχή,
ψυχή τις είναι· μόνης γάρ ταύτης κοινωνεί
καί ζώα καί φυτά»
Αριστοτέλης, *Περι ψυχής*, 411b,27-29

«Και εις πάντα τα ζώα της γής,
και εις πάντα τα πετεινά του ουρανού
και εις πάν έρπον επι της γής,
έχον εν εαυτώ ψυχήν ζώσαν».
Γένεσις, α',30

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. «Και τί μας νοιάζουνε εμάς τα άλλα ζώα και τα φυτά;»

Την ίδια ερώτηση θα έκαναν κι οι Τυραννόσαυροι – άν δέν είχαν εξαλειφθεί απο προσώπου Γής.

Και την ίδια ακριβώς ερώτηση θα κάνει κι εκείνο το βιολογικό είδος που θα μυρμηγκιάσει αργότερα τον πλανήτη, μετά την προβλεπόμενη εξαφάνιση του ανθρώπινου είδους.

Ο καθένας με τη σειρά του...

Εσείς όμως, σ' αυτό το μεταξύ, τί απάντηση θα νιώθατε πως θέλετε να δώσετε; Πιθανώς μίαν απ' τις επόμενες εναλλακτικές, ίσως:

- Η ζωή είναι ένα Σκάνδαλον, συμπαντικό σχεδόν: Πάνω σ' ετούτο τον κόκκο κόνεως ενος ασήμαντου Γαλαξία (μέσα σ' ένα άβιο, κρύο και άπειρο Σύμπαν), νιώθω ηδονή που είμαι μέσα σ' αυτό το απίστευτο Ρεύμα της Ζωής – κι απλώνω με λαχτάρα τα χέρια-μου ν' ακουμπήσω στα συμπλέοντα έμβια όντα...²
- Καλά, εγώ τέτοιου είδους συγκινήσεις δέν τις επιτρέπω στον εαυτό-μου, αλλά απ' την άλλη μεριά ομολογώ οτι χάρις στα ζώα και στα φυτά επιβιώνω: Αυτά με θρέφουν, αυτά με υπηρετούν παντοιοτρόπως. Έ, και θέλω πάρα πολύ να τα καταλάβω· μπαταχτοής δέν είμαι...
- Εγώ, ξέρετε, είμαι επιστήμων. Το πάθος του ειδέναι με κατέχει – ανεξαρτήτως των εξ αυτών των γνώσεων πιθανών κερδών (συναισθηματικών και υλικών). Πρέπει καταρχήν να γνωρίσω – και καθόλου δέν αποκλείεται, αργότερα, μια Τεχνολογία ή και μια Κοσμοθεωρία να στηριχθούν πάνω στις γνώσεις μου.

1.2. Σεβαστές οι απαντήσεις· κι όλες μάς παρωθούν στη βαθιά γνώση των ζώων και των φυτών. Αμ, δέ...

Η κατα μέσον όρο περι ζώων και φυτών γνώση των μελών των σύγχρονων κοινωνιών-μας είναι **απίστευτα χαμηλή**. «Γραμμένα» τα έχομε καί τα δύο βασίλεια. Τους τριάντα τελευταίους αιώνες, ένα μέγα μέρος της ανθρωπότητας αυτοπαγιδεύθηκε στον ναρκισσισμό της. Και με το πές-πές, ως και θεούς φτιάξαμε κατάλληλους για την περίσταση, και τους βάλαμε να λένε

² Μήν ξεχνάμε οτι κατα το δεύτερο σενάριο της Παλαιάς Διαθήκης για την δημιουργία του κόσμου (*Γένεσις*, β' 18,19), «δέν είναι καλόν να είναι ο άνθρωπος μόνος, θέλω κάμει εις αυτόν βοηθόν **όμοιον με αυτόν**. Έπλασεν δε Κύριος ο Θεός εκ της γής πάντα τα ζώα του αγρού και πάντα τα πετεινά του ουρανού».

Τ' ακούσατε; Τα ζώα, λέει ο Θεός, είναι όμοια με εμάς – όσο κι άν στεναχωρούνται μερικοί οπαδοί της «intelligent creation», σφετεριστές της θείκης σοφίας.

τάχα πόσο χαϊδεμένα παιδιά-τους είμαστε – και κορωνίδα³, λέει, της δημιουργίας και τέτοια. Και αποσυρθήκαμε στο κλάμπ των «τέλειων» όντων – και κλεισθήκαμε μέσα για τα καλά.

1.3. Θα υποστηρίξω τώρα ότι, αντιθέτως, έχουμε μεγάλο συμφέρον να ανοίξουμε πόρτες και παράθυρα. Και, πριν να μελετήσουμε την ανθρώπινη κοινωνία, πρέπει

- να προσπαθήσουμε πρώτα να κατανοήσουμε απο ποιόν ζωογόνο σχηματισμό αποκοπήκαμε καταρχήν⁴, κι ύστερα
- να σκύψουμε στις μορφές κοινωνικότητας και αντικοινωνικότητας των ζώων, με την ελπίδα ότι θα κατανοήσουμε ίσως καλύτερα και τα δικά-μας κοινωνικά βάσανα. Ίσως...

Αλλ' έχουμε κι άλλο ένα κέρδος σημαντικό, νομίζω: Αποκτούμε μια σφαιρικότερη αντίληψη του προβλήματος του Περιβάλλοντος. Επειδή η θέση των εμβίων όντων στο όλον ζήτημα είναι κεντρική, θα βοηθήσουμε την κατανόηση του (αξιακού καταβάθου) περιβαλλοντικού προβληματισμού, αν πλησιάσουμε περισσότερο τα γνωσιακά και ηθικά χαρακτηριστικά των ζώων. Την «συμπεριφορά» τους δηλαδή.

1.4. Σχετικώς, η έμμονη (εκ προοιμίου μάλιστα διατυπούμενη) άποψη εκατομμυρίων ανθρώπων, όπως και πολλών επιστημόνων άλλωστε, ότι τάχα «μια άβυσσος μας χωρίζει απ' τα ζώα», δέν μου φαίνεται και πολύ σεβαστική προς τον Θεό: Η Παλαιά Διαθήκη ρητώς περιγράφει τη **σταδιακή** δημιουργία όλων των εμβίων όντων απ' τα χέρια του **ίδιου** Θεού – τουτέστιν αδέλφια. Κι εξ άλλου, είναι ζήτημα διανοητικής τιμιότητας να μας απασχολεί επιστημονικώς το γνωστό τριπλό δεδομένο:

³ Ενώ κορωνίδα ως γνωστόν ήσαν οι δεινόσαυροι – και φάγαν ως εκ τούτου το κεφάλι τους...

⁴ Βλ. λ.χ. C. Stanford, «Cognition, imitation and culture in the great apes», στο M. Arbib (επιμ.), *Action to Language via the mirror neuron system*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2006, σελ. 91.

- (i) Η Εξέλιξη υποδεικνύει πράγματι την συν-γένειά-μας με το ζωικό βασίλειο.
- (ii) Η γενετική-μας σχέση⁵ – το DNA των ανθρώπων είναι όμοιο κατα 99,4% με των χιμπαντζήδων.
- (iii) Πάρα πολλές συμπεριφορές-μας (και πάρα πολλές συγκινήσεις) είναι κοινές με τα ανώτερα είδη ζώων.

Άσε που το ανθρώπινο είδος κατηγορείται τώρα οτι σκοπίμως αρνούμαστε το γεγονός οτι τα ζώα σκέπτονται, για να μπορούμε να λέμε «επομένως δέν έχουν ηθικά δικαιώματα» (είναι δηλαδή ζωντανά ρομπότ) – άρα έχομε το δικαίωμα να τα χειριζόμαστε όπως θέλομε. Είναι όμως έτσι;

Με αυτά τα δεδομένα, υποχρεούμεθα (δέν δικαιούμεθα απλώς) να διευρευνούμε επιστημονικώς τις συμπεριφορές των ανώτερων θηλαστικών – χωρίς εκ προοιμίου αποκλεισμούς εν ονόματι ενός ιδεολογικού «αντιανθρωπομορφισμού». Διοτι, πράγματι, είναι ακόμη πολύ ισχυρός ένας εξυπαρχής αρνητισμός κάμποσων επιστημόνων: Δια τον φόβον οτι ενδέχεται να βρούν αποτελέσματα οιονεί-ανθρωπομορφικά, αρνούνται (ενστικτωδώς υποθέτω) να σχεδιάσουν πειράματα εμπνεόμενα απ' αυτό το υποθετικό ενδεχόμενον. Δια το πολύ της Επιστήμης, κατά της Επιστήμης δηλαδή...

Ενα χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση της συστηματικής απογραφής συμπεριφορών χιμπατζήδων του ίδιου είδους – σε γειτονικές όμως περιοχές. Η εργασία αυτή απέδειξε οτι οι επιμέρους συμπεριφορές διαφέρουν απο περιοχή σε περιοχή – πράγμα που δέν αφήνει περιθώριο αμφισβήτησης οτι πρόκειται για *c u l t u r a* και όχι για *n a t u r a*. Δέν πρόκειται δηλαδή τάχα για «ένστικτο» (ό,τι κι άν, ασαφώς μάλλον, δηλώνεται μ' αυτόν τον όρο), αλλά για αποτέλεσμα σχετικώς πρόσφατης προσαρμογής, μάθησης και εγκεφαλικών επεμβάσεων. Λένε λοιπόν οι Συγγραφείς αυτής της εργασίας:

⁵ Ανακοίνωση του Πανεπιστημίου Wayne State, στα «Proceedings of the National Academy of Sciences», 19-05-2003.

«Όταν πρωτοδημοσιεύσαμε αυτή την εργασία στο *Nature*, μερικοί ενοχλήθηκαν που κατάλαβαν ότι εκείνο το χαρακτηριστικό που φαινόταν να μας χωρίζει τελείως απ' τον κόσμο των ζώων (η ικανότητά-μας δηλαδή να αναπτύσσουμε κουλτούρα) – δέν είναι τελικώς μια τόσο απόλυτη διαφορά...». Και πρόκειται για διεθνούς στάθμης επιστήμονες⁶.

Ας περάσουμε όμως τώρα στην παράθεση των πρόσφατων ευρημάτων των σχετικών με τις γνωσιακές και τις κοινωνικές συμπεριφορές των ζώων, καθώς και με την αλληλόδρασή-τους με τον Άνθρωπο.

2. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΖΩΩΝ ΠΡΟΣ ΖΩΑ

2.1. Γενικές σχέσεις

- α) Οι αιθιοπικός κερκοπίθηκος εκβάλλει απο μακριά κραυγές οι οποίες υποδεικνύουν την ταυτότητα επερχόμενου εχθρού: φιδιού ή αετού ή λεοπάρδαλης⁷. Και οι ακούντες, λαμβάνουν τα προσήκοντα για το είδος του εχθρού αμυντικά μέτρα.
- β) Η εκμάθηση θραύσεως των καρυδιών με πέτρινο «σφυρί και αμόνι», την οποία προσφέρει η μητέρα χιμπατζού στο παιδί-της στο δάσος Ταϊ (στην Ακτή του Ελεφαντοστού), απουσιάζει τελείως μεταξύ χιμπατζήδων στην ακριβώς απέναντι όχθη του ποταμού Sassandra – άλλη μια απόδειξη ότι τα ζώα αυτά αναπτύσσουν πολιτισμό, **μεταδόσιμον** δια της παιδείας⁸.

⁶ A. Whiten (Fellow of the British Academy) και C. Boesch (Συν-Διευθυντής Max Plank, Ίδρυμα Ανθρωπολογίας, Leipzig), στο άρθρο «The Cultures of Chimpanzees», *Scientific American*, Ιανουάριος 2001.

⁷ Donald Griffin, «Other Minds», *New Scientist*, 30 Ιουνίου 2001, σελ. 51.

⁸ Πειστικότερη απάντηση στην αντίρρηση «όχι, αυτό δέν είναι μάθηση, αλλά το παιδί θα το ανακαλύψει μόνο-του, απλώς δοκιμάζοντας», δόθηκε απ' τον Boesch στον Ζωολογικό Κήπο της Ζυρίχης (*Scientific American*, ό.π., σελ. 54).

Έχει δε μεγάλη σημασία να αναφέρομε εδώ ορισμένα περιστατικά «δανεισμού» του σφυριού σε άλλο μέλος της Ομάδας, ο οποίος περίμενε υπομονετικά να τελειώσει πρώτα τη δουλειά ο ιδιοκτήτης, πριν να πάρει την πέτρα. Αντιθέτως, γνωρίζομε περιστατικό χιμπαντζή σε ζωολογικό κήπο, ο οποίος έκλεψε το σφυρί – και προκάλεσε φοβερή μήνιν της ιδιοκτήτριας χιμπατζούς. Κοινωνία...

- γ) Ο «χορός» των μελισσών, είναι ένας κλασικός όρος στην εντομολογία, και σημαίνει την μέθοδο με την οποία μια εργάτρια πλήροφορεί την κυψέλη περι μιας νέας πηγής τροφής, δίνοντας οδηγίες για την κατεύθυνση, την απόσταση και την πλουσιότητα της πηγής. Πρόκειται για μια εκπληκτικής «λογικής» σημειογραφία η οποία παρέχεται μέσα στην σκοτεινή κυψέλη, και μάλιστα εντός ενός κατακορύφου επιπέδου ανάμεσα απο δυό κερήθρες. Για το εύκολο μήνυμα υπάρξεως ύλης σε απόσταση γύρω στα 50 μέτρα, η αγγελιοφόρος εκτελεί κύκλιον χορόν, απ' τ' αριστερά στα δεξιά και αντιστρόφως· δέν χρειάζονται άλλες πληροφορίες για τόσο κοντινή τροφή. Αντιθέτως, όταν το εύρημα κείται πέραν των περίπου 100 μέτρων, τότε τα αναγκαία στοιχεία δηλώνονται ως εξής⁹:

Απόσταση: Ο χορός είναι οκτώσχημος, η δε ταχύτητά-του είναι δηλωτική της απόστασης. Γρήγορο πέταγμα – κοντινή η λεία. Πολύ αργό πέταγμα – μακρινή η λεία.

Διεύθυνση: Ο οκτώσχημος χορός διακόπτεται κατα διαστήματα, και η αγγελιοφόρος πετάει για λίγο κατα μήκος μιας σταθερής ευθείας γραμμής, σείοντας την κοιλιά-της δεξιά κι αριστερά – έτσι ώστε αυτό το πέταγμα να διαφοροποιείται σαφώς απ' τον οκτώσχημο χορό. Η γωνία την οποίαν σχηματίζει αυτή η ευθεία «σειστικής» πτήσης με την κατακόρυφο, ισούται με τη γωνία της κατεύθυνσης της λείας ως προς την κατεύθυνση του ηλίου.¹⁰

⁹ Βλ. λ.χ. M. Stamp Dawkins, *Through our eyes only?*, Οξφόρδη: W.H. Freeman Spectrum, 1993.

¹⁰ Ακριβέστερα, ως προς την επι του ορίζοντος προβολή τής προς τον ήλιο επιβατικής ακτίνας.

Αφθονία τροφής στην επισημαινόμενη θέση, εν συγκρίσει με τις άλλες γνωστές πηγές τροφής: Αυτή η συγκριτική πλουσιότητα δηλώνεται με ταχύτερη ευθύγραμμη πτήση.

Η έκταση της επιστημονικής έρευνας γι' αυτό το θέμα είναι τεράστια, απ' την εποχή του νομπελίστα Karl von Frisch (1973) μέχρι σήμερα – και δεν αφήνει πλέον περιθώρια για αμφισβητήσεις. Δυσκολότερη είναι η ερμηνεία των μηχανισμών, μέσω των οποίων οι μέλισσες είναι δυνατόν να χρησιμοποιούν και να αντιλαμβάνονται τέτοιες εξόχως περίπλοκες σημειολογικές μεθόδους επικοινωνίας. (Άς προσθέσω εδώ ότι η μέθοδος λειτουργεί και μετά τη δύση του ηλίου).

Εμείς εδώ πάντως συγκρατούμε το παράδειγμα μιας ζωντανής κοινωνίας, που επιβιώνει χάρις στην εξαιρετικά εκλεπτυσμένη επικοινωνία των μελών της.

δ) Στα πειράματα των Heinrich-Bugnyar¹¹, οι μαυροκόρακες αποδείχθηκαν (i) ικανοί να **διακρίνουν** τους ομοίους-των, και (ii) να εικάζουν τις **προθέσεις**-τους. Συγκεκριμένα, ο κόρακας που αφήνει κομμάτια τροφής σε διάφορες κρυψώνες, βλέπει ποιός άλλος μπορεί να τον κρυφοκοιτάει (ο «ύποπτος») και ποιός όχι (ο «ανύποπτος»). Κι όταν ιδεί τον «ύποπτο» να τριγυρνάει κοντά στις κρυψώνες, σπεύδει να προστατέψει το έχειν του – ενώ αδιαφορεί πλήρως όταν ο «ανύποπτος» πλησιάζει! Ο δε «ύποπτος» (εάν τύχει ο ιδιοκτήτης της κρυμμένης τροφής να είναι γεροδεμένος) κάνει τον χαζό και πάει αλλού κι αλλού για να τον ξεγελάσει. Οι ερευνητές είναι σαφείς στα συμπεράσματά τους: Οι μαυροκόρακες διακρίνουν τους ομοίους-τους αμφοτερομερώς, και υποπτεύονται και τις προθέσεις-τους. Επομένως, χάρις σ' αυτήν την επικοινωνία, συνιστούν Κοινωνίαν – κι όχι απλώς Κοπάδι.

Ανάλογες διαπιστώσεις διαθέτομε για τα δελφίνια¹²: Κατασκοπεύουν δι' ίδιον συμφέρον τούς ηχοβολισμούς άλλων δελφινιών προς εντόπιση λείας...

¹¹ B. Heinrich – T. Bugnyar, «Just how smart are ravens?», *Scientific American*, Απρίλιος 2007, σελ. 52.

¹² «Cetacean Intelligence», §4.1: Pod characteristics, Wikipedia.

ε) Εξ άλλου, φαίνεται¹³ ότι τα δελφίνια επικοινωνούν μεταξύ-τους με κατάλληλους ήχους, η δε πυκνότητα των διαβιβαζομένων μηνυμάτων είναι πολύ μεγάλη μέσα σε μικρή χρονική διάρκεια. Ειδικότερα, όταν ένα δελφίνι καλεί κάποιο άλλο συγκεκριμένο δελφίνι, χρησιμοποιεί ένα εντελώς συγκεκριμένο ηχητικό σήμα που αντιστοιχεί αποκλειστικώς στο καλούμενο άτομο. Αυτού του είδους η επι-κοινωνία, επιβεβαιώνει γι' άλλη μιά φορά ότι πολλές φορές τα ζώα συνιστούν κοινωνία, και ότι διαθέτουν μια πλήρη αντίληψη του Άλλου – και δέν είναι απλώς ένα τυφλό «κοπάδι». (Εκτός αν θα συμφωνούσαμε εις τούτο μόνον εάν τα ζώα οργάνωναν και χοροεσπερίδες...).

στ) Μία απ' τις κρατούσες σήμερα αντιλήψεις είναι ότι η κοινωνικότητα καλλιεργεί και αυξάνει την ευφυΐα. Ο C. van Schaik¹⁴, συσχέτισε ποσοτικώς το πλήθος των «συμπεριφορών αναζήτησης τροφής» με το ποσοστό χρόνου που ξοδεύουν οι ουρακοτάγκοι της Σουμάτρας παρέα με άλλους ουρακοτάγκους: Άν το ποσοστό αυτό είναι 1%, τότε μόνον 2 τεχνικές αναζήτησης τροφής παρατηρήθηκαν. Αλλ' άν το (κοινωνικό) ποσοστό χρόνου είναι 50%, τότε τα άτομα αυτά εφαρμόζουν 7 τεχνικές αναζήτησης τροφής. Βεβαίως, στην περίπτωση των (εξαιρετικά κοινωνικών) χιμπατζήδων, 80% κοινωνικού χρόνου αντιστοιχεί σε 6 τεχνικές αλλά 90% χρόνου διπλασιάζει το αποτέλεσμα (12 τεχνικές!). Μια πρώτη πρακτική ερμηνεία αυτού του φαινομένου είναι ότι η κοινωνικότητα αυξάνει τις ευκαιρίες να μιμηθεί κανείς την παραγωγική συμπεριφορά κάποιου άλλου εφευρετικού μέλους της Ομάδας. Κουλτούρα και τούτο...

Το βασικό αυτό εύρημα επιβεβαιώνει την παλαιότερη παρατήρηση¹⁵ ότι την τεχνική της πλύσεως της πατάτας την οποία εισήγαγε σε μιαν ομάδα μακάκων μια θηλυκιά, την εξέμαθαν όλα τα μέλη

¹³ «Cetacean intelligence», §4.1: Pod characteristics, Wikipedia.

¹⁴ C. van Schaik, «Why are some animals so smart?», *Scientific American*, Απρίλιος 2006, σελ. 54.

¹⁵ K. Watanabe, «Precultural behavior of Japanese macaques: Longitudinal studies of the Koshima troops», στο R.A. Gardner et al. (επιμ.), *The ethological roots of culture*, Ντόρτρεχτ: Kluwer Academic Press, σελ. 81-94.

της ομάδας εκτός απ' τους αρσενικούς ηλικίας μεγαλύτερης των 4 ετών. Διοτι απλούστατα, σ' αυτήν την ηλικία οι αρσενικοί μακάκοι κινούνται στην περίμετρο της ομάδας (ως φύλακες) και δέν συναλλάσσονται ώστε να εκμάθουν τις νέες τεχνικές.

ζ) Οι μπαμπούνιοι¹⁶ διαθέτουν μια πολύ σαφή αντίληψη περι του Άλλου – και μάλιστα ως προς την ιεραρχία-του μέσα στην Ομάδα: Π.χ. εάν ένας κυρίαρχος μπαμπούνιος πλησιάσει δύο μπαμπούνιους κατώτερης απ' αυτόν «τάξεως», θα οπισθοβατήσει εκείνο απ' αυτά τα δύο ζώα το οποίο είναι της πιο χαμηλής τάξεως απ' τα άλλα δύο. Επίσης, όταν μια μπαμπούνα επιθυμεί να συμφιλιωθεί με κάποιον με την οποία είχε διαμάχη, προτιμά να το κάνει μέσω μιας συγγενούς τής αντιπάλου.

Αλλα κι οι «τιμωρίες» (γερά δαγκώματα στ' αυτιά) τις οποίες οι αρσενικοί μπαμπούνιοι επιβάλλουν σε ατακτούσες θηλυκίες, σε τέτοιους κανόνες κοινωνικότητας πιθανώς εντάσσονται.

Σημαντικό μέρος της κοινωνικής αλληλόδρασης των μπαμπούνιων έχει την μορφή φωνημάτων όπως γρυλλίσματα κινδύνου, γαβγίσματα φόβου, λαρυγγισμοί συμφιλίωσης κ.λπ. Τα φωνήματα αυτά πιθανώς δέν διαθέτουν εσωτερική συντακτική δομή, επιτρέπουν όμως να αναγνωρισθεί (i) η ταυτότητα του καλούντος και (ii) ο σκοπός της κλήσης – γεγονός το οποίο επηρεάζει την κοινωνική τους συμπεριφορά. Π.χ. άν δύο μπαμπούνιοι ακούσουν διαμάχη μεταξύ συγγενών-τους, τότε εκείνος απ' τους δυό που είναι ανώτερης τάξεως απ' τον άλλο, θα επιδείξει την κυριαρχία-του σ' αυτόν τον άλλο αμέσως.

η) Τίποτε βέβαια απ' όσα προηγήθηκαν δέν αναιρεί την αγριότητα συμπεριφοράς των ζώων μεταξύ-τους, ακόμη και μεταξύ φατριών του ίδιου είδους¹⁷. Έχει όμως σημασία το οτι η συμπονετι-

¹⁶ E. Camp, «A language of baboon thought?», στο R.W. Lurz (επιμ.), *The Philosophy of Animals Mind*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2009, σελ. 112.

¹⁷ Ο ανθρώπινος φαρισαϊσμός δέν μας αφήνει να συνειδητοποιήσομε την έκταση της ανθρώπινης αγριότητας, στην μεγάλη και (φεύ) στην μικρή κλίμακα ομάδων.

κή συμπεριφορά, ως εξαίρεση έστω, παρατηρείται και μεταξύ των ζώων – κι ακούγεται ως διάψευση του δαρβινικού κανόνα. Δέν διαθέτομε όμως σχετικές εμπειρικές μελέτες – οι οποίες ενδέχεται να αποδείκνυαν ότι, ίσα-ίσα, τέτοιες συμπεριφορές μπορεί να ενισχύουν τη στατιστική επιβίωση του είδους. Όπως άλλωστε και την διαδεδομένη στους χιμπατζήδες συνήθεια του baby sitting νεογνών, όταν η μάννα κάνει την αναγκαστική γύρα-της για να τραφεί.

2.2. Ερωτοτροπία

α) Πάπιες¹⁸

Όλα τα αρσενικά, προκειμένου να εκδηλώσουν την ερωτική-τους επιθυμία προς ένα θηλυκό, ακολουθούν ορισμένο «τελετουργικό» εμφάνισης, κινήσεων και ήχων. Η ποικιλία όμως των «τελετουργικών» αυτών μέσα στο **ίδιο είδος** ζώων είναι τόσο μεγάλη ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί ότι (καί εδώ) πρόκειται ίσως για κουλτούρες – κι όχι για γενετικά υπαγορευόμενες συμπεριφορές. Για παράδειγμα, στις πάπιες, μπορούμε να αναφέρομε τέσσερα τέτοια ερωτοτροπικά τελετουργικά.

- (i) «Somateria»: Τίναγμα λαιμού, ανέβασμα ράμφους, τέντωμα λαιμού, πλησίασμα και επάνοδος στην κανονική στάση.
- (ii) «Anas acuta»: Συριστικό γρύλλισμα με τέντωμα του λαιμού μπροστά και το κεφάλι διπλωμένο πίσω, ψηλά το κεφάλι και ψηλά κι η ουρά, σύν φωνή σάν ρέψιμο.
- (iii) «Nήσσα η ασπροκέφαλος»: Πλαγιαστό καμπούριασμα πάνω στην επιφάνεια του νερού, δόνηση, φωνητικό κάλεσμα, ψηλά το κεφάλι και σφιχτά σηκωμένη ουρά.
- (iv) «Nήσσα Μανδαρίνος»: Δυνατό τίναγμα ουράς και κεφαλής (με άνοιγμα του πτερώματος της κεφαλής), κρύψιμο της κεφαλής πίσω μέσα στα φτερά, επανειλημμένη πόση νερού...

¹⁸ Myrfyn Owen, «Wildfowl World», W.W. Summer 1981.

Επίτηδες εμακρυγόρησα εδώ, προκειμένου να φανεί η τεράστια ποικιλία αυτών των «αισθητικών» επιδείξεων – παρά το γεγονός ότι σ’ όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για πάπιες. Επομένως παρατηρούμε ότι σε διάφορα περιβάλλοντα, το ίδιο γένος ζώων εξελίχθηκε γενετικώς σε επιμέρους είδη, αλλά και σε διάφορες κουλτούρες «γλωσσών του σώματος» για την εθελοντική επικοινωνία των μελών της κοινότητας – και την αποφυγή ερωτικής βιαιότητας, που παρατηρείται σε ορισμένα άλλα ζώα.

Μια τελική εδώ παρατήρηση μπορεί να είναι χρήσιμη, σ’ ένα επόμενο κεφάλαιο περι της «γλώσσας» των ζώων. Θέλω δηλαδή να επισημάνω την αυθαιρεσιακότητα των χρησιμοποιούμενων σημάτων που δέν διαθέτουν φυσικό νόημα – αλλά με τη στερεότυπη και επαρκώς περίπλοκη επανάληψή-τους συνιστούν ισχυρά επικοινωνιακά Σύμβολα.

β) Χιμπατζήδες¹⁹

- (i) Η κλασική ερωτοτροπική συνήθεια των αρσενικών χιμπατζήδων να τεμαχίζουν με τα δόντια-τους θορυβωδώς φύλλα φυτών, χωρίς να τα τρώνε, είναι διαδεδομένη στην κεντρική Αφρική – αλλ’ απουσιάζει τελείως στη θέση Gombe, στην ίδια αυτή μείζονα περιοχή.
- (ii) Ανάλογη συνήθεια φλέρντ να χτυπάνε ξύλο με τον κόνδυλο των δακτύλων του χεριού, είναι συνήθης στο δάσος Ταϊ και στο Mahale, αλλ’ είναι άγνωστη στις θέσεις Kibale και Budongo.
- (iii) Το ίδιο και το ξερίζωμα κλαριών, το χτύπημα της παλάμης στο έδαφος ή στις γυμνές ρίζες και οι λαχανιαστές φωνές, συναντούνται στο δάσος του Ταϊ – κι όχι στο γειτονικό Bosson.

Γι’ άλλη μια φορά, παρατηρούμε κοινωνικές συμπεριφορές που δέν μπορούν ν’ αποδοθούν σε «ένστικτα», αλλ’ είναι χαρακτηριστικά τοπικών πολιτισμών – «συμπεριφορές» δηλαδή οι οποίες εκμανθάνονται.

¹⁹ A. Whiten – C. Boesch, «The Cultures of Chimpanzees», *Scientific American*, Ιανουάριος 2001.

Σημείωση: Έστω και βραχύτατα, θέλω να αναφερθώ εδώ στην εκ του σύνεγγυς περιγραφή των ερωτικών συνηθειών της περίφημης Lucy, χιμπαντζούς «μαθήτριας» στο Πανεπιστήμιο της Οκλαχόμα, η οποία ανατρεφόταν αποκλειστικώς μέσα σε μια οικογένεια ανθρώπων, σάν παιδί τους: Αλλαγή συνηθειών κατά τη διάρκεια των εμμήνων, έμμονη αποφυγή της παραμικρής επαφής με τον θετόν πατέρα ή τον θετό αδερφό (βιολογικώς ένστικτη αποφυγή του εξελικτικώς επικίνδυνης αιμομιξίας), αλλά και έντονο και επιδεικτικό ενδιαφέρον για τα γενετήσια όργανα ανδρών σε φωτογραφίες του *Playboy*²⁰.

3. ΕΝΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

3.1. Το παιχνίδι²¹

Ως γνωστόν, το «παιχνίδι» μεταξύ νεαρών (αλλ' όχι μόνον) ζώων, προϋποθέτει κοινήν αποδοχή ενος κανόνα ο οποίος επιτάσσει οτι η αναπτυσσόμενη στο παιχνίδι ανταγωνιστικότητα θα έχει όρια: Δέν θα οδηγήσει σε οδυνηρά δαγκώματα ή χτυπήματα – παρ' όλον οτι το παιχνίδι τα περιλαμβάνει κι αυτά. Άλλωστε, ο καθένας-μας έχει την εμπειρία του παιχνιδιού άνθρωπος/ζώο, όταν η γάτα ή ο σκύλος-μας, μας δαγκώνει τάχα τα δάχτυλά-μας – κρατώντας όμως τα δόντια απλώς στην επιφάνεια των δακτύλων μας (με μια τρεμούλα μάλιστα των δοντιών, μέσω της οποίας το ζώο βεβαιώνεται οτι τα δόντια-του δέν βρίσκουν απαγορευτική αντίσταση).

Ο Bekoff (Πανεπιστήμιο του Κολοράντο) ίσως πρώτος διατύπωσε τον **προφανή** συλλογισμό οτι αυτή η «σύμβαση αυτοπεριορισμού» ενος ζώου έναντι των ομοίων του, συνιστά εκ προοιμίου πράξη **ηθικής** κατηγορίας. Σημειώνει μάλιστα οτι (στην περίπτωση των λύκων, τουλάχιστον, τους οποίους επι σειράν ετών μελετούσε), το άτομο που συμμετέχει στο παιχνίδι **δηλώνει** εκ προοιμίου την «παιγνιώδη σύμβαση» με τη γλώσσα του σώματος: Χαμήλωμα του πρόσθιου μέρους του σώματος και ύψωση του πίσω (η γνωστή τυπική πρόσκληση και

²⁰ M. Temerlin, «My daughter Lucy», *Psychology Today*, Νοέμβριος 1975.

²¹ M. Bekoff et al. (επιμ.), *The Cognitive Animal*, A Bradford Book, 2002.

των σκύλων-μας «έλα παίξε με») – υπόσχεση ότι δεν θα βλάψει, την οποία και τηρεί απαρεγκλίτως. Ο Bekoff υποστηρίζει πως αυτά σημαίνουν ότι τα ζώα διαθέτουν **συναίσθηση τιμιότητας**²².

Στην περίπτωση των δελφινιών ειδικότερα, το παιχνίδι έχει δυσανάλογα μεγάλη διάρκεια μέσα στο 24-ωρο, αφού η αναζήτηση τροφής και ο ύπνος διαρκούν πολύ λίγες ώρες. Αυτό το περίσσειμα χρόνου, ευλόγως θεωρείται η βασική αιτία της κοινωνικότητας – μαζί βέβαια με τον ανεπτυγμένο εγκέφαλο των κητωδών.

3.2. Συμπάθεια ζώου προς ζώο

α) Προς αλγούντας: Καί ποντικοί πεινασμένοι, καί πίθηκοι πεινασμένοι, αρνούνται να λάβουν τροφή όταν οι προς τούτο ενέργειές τους προκαλούν πόνο σ' ένα άλλο μέλος της κοινότητας²³.

β) Προς αδύναμους: Πίθηκοι μαθαίνουν να λαμβάνουν τροφή εισάγοντας κέρμα σε μια σχισμή. Μια γριά πιθηκίνα δέν τα καταφέρνει· της πέφτει το κέρμα έξω. Κι ο διπλανός-της το μαζεύει, το εισάγει, και την αφήνει να λάβει την τροφή της²⁴.

γ) Ο (ευλόγως) σκληρός κανόνας της επιβίωσης, κρατάει κλειστή για τους ξένους την περιοχή διαβίωσης της ομάδας ζώων. Κι όμως, έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις όπου μια μητέρα-χιμπατζού επιτρέπει σιωπηρώς στο εκτός ομάδας ορφανό χιμπατζάκι να πλησιάσει την οικογένειά της.

Όπως λέγαμε και στην § 2.1.ζ, τέτοια συμπονητικά επεισόδια δέν αναιρούν την τυπική «αγριότητα» της συμπεριφοράς των ζώων (εκτός και εντός αγέλης). Η δαρβινική προσέγγιση σ' αυτές τις συμπεριφο-

²² Είναι σκόπιμο να σημειώσουμε εδώ ότι τέτοια φαινόμενα δέν μπορούν να είναι γενικά· η αγριότητα της επιβίωσης άλλα επιτάσσει. Αλλα και μόνη η ύπαρξη τέτοιων συμπεριφορών στην μικρή κλίμακα χώρου και χρόνου, ανοίγει τον περι «ηθικής» προβληματισμό.

²³ S. Wechlin, Northwestern University, 1964, στο M. Bekoff, ό.π., σελ. 35.

²⁴ H. Markowitz, San Francisco State University, 1982, στο M. Bekoff, ό.π., σελ. 35.

ρές είναι φυσικά σεβαστή – στην μεγάλη κλίμακα χώρου και χρόνου, βεβαίως. Στην **μικρή κλίμακα** όμως, φαίνεται ότι ορισμένες ατομικές (οιονεί-ανεξήγητες) συμπεριφορές, κρατούν ανοιχτό τον λεγόμενο ηθικό προβληματισμό – ακριβώς όπως και στην περίπτωση των ομάδων ανθρώπων.

3.3. Οργάνωση άμυνας

α) **Η χήνα και το γεράκι**²⁵. Η ερυθρόστηθη χήνα στη βόρεια Ευρώπη, για να προστατέψει τα αβγά-της απ' τις αλεπούδες, πάει και τα γεννάει κοντά στις φωλιές του γερακιού peregrinus, το οποίο διώχνει τις αλεπούδες απ' την περιοχή του – ακούγοντας μάλιστα τις ηχηρές φωνές της μάννας-χήνας άμα τη εμφανίσει του κινδύνου!

Ο συνεταιρισμός είναι τέλειος – κι εξ' άλλου, το γεράκι δέν μπαίνει στον πειρασμό να πειράξει τα χηνόπουλα διότι, έτσι κι αλλιώς, δεν κυνηγάει στην στενή περιοχή της φωλιάς του.

β) **Η ενθάρρυνση της πάπιας στον πάπιο**. Η πάπια Tadorna όταν εντοπίσει ένα ξένο πουλί που εισέδυσσε στην περιοχή της, πώς υποδεικνύει στο αρσενικό-της το καθήκον-του να το διώξει; Κατεβάζει λαιμό και κεφάλι σε οριζόντια θέση, και τα κινεί δεξιά-αριστερά δείχνοντας στον σύζυγο προς τα πού να επιτεθεί.

γ) Σχετική προς το θέμα-μας εδώ, είναι και η **οριοθέτηση της περιοχής** όπου διαβιώνει μια ομάδα ζώων. Τα κυνοειδή μέσω των ούρων, τα λεμούρια μέσω της μυρωδιάς συγκεκριμένων τμημάτων του σώματός των (που τα τρίβουν πάνω στα δέντρα για ν' αφήσουν την οσμή τους), οι γορίλλες μέσω των χαρακτηριστικών χτύπων στο στήθος-τους (που ακούγονται σε διάμετρο δύο χιλιομέτρων) ή τέλος το συνεχές «τραγούδι» των γιβώνων. Υποστηρίζεται πως όλα τούτα τα μέτρα οριοθέτησης, έχουν σκοπό την ενδυνάμωση του ηθικού της ομάδας μάλλον, παρά την προστασία από εισβολείς...

²⁵ Janet Kear, «Wildfowl World», W.W. Summer 1981, σελ. 23.

3.4. Περίπλοκη κοινωνική οργάνωση

Η πιό πρόσφατη βιβλιογραφία είναι πλουσιότερη σε τέτοια δεδομένα, κυρίως για ζώα στην άγρια κατάστασή τους. Ελλείπει χώρου εδώ, παραπέμπω μεταξύ άλλων στον DeGrazia²⁶, όπου γίνεται λόγος λεπτομερής της ενσύνειδης κοινωνικής αντίληψης των ζώων. Ειδικότερα για τα θηλαστικά, εξετάζονται θέματα όπως: ιεραρχήσεις, ανάμνηση εχθρότητας ή φιλίας, ηθολογία πρωτευόντων, ομαδοποιήσεις, εξειδίκευση ρόλων (ιδίως στην περίπτωση των δελφινιών), κ.ά.

Τέλος, απ' όλη την οργανωμένη κοινωνική ζωή των χιμπαντζήδων (στη φυσική κατάστασή τους), άς αναφερθεί εδώ μόνον η εμβληματική συνήθεια του τελετουργικού αλληλο-ξετσιμπουριάσματος το οποίο τελείται ανα δύο, με εργονομικώς κατάλληλες στάσεις – αλλα και με λεπτομέρειες κοινωνικών προϋποθέσεων που αφορούν την προέλευση των αλληλοεξυπηρετούμενων²⁷.

4. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

α) Χρησιμοποιώ συνήθως τον (οιονεί-ταυτολογικόν) ορισμό οτι Τεχνολογία είναι το «φυσικό συμπλήρωμα της Φύσεως». **Συμπλήρωμα**, με την έννοια οτι η ικανοποίηση δεδομένης ανάγκης δέν μπορεί να επιτευχθεί με φυσικά μέσα – ο κότσυφας δέν βρίσκει έτοιμο φυσικό καταφύγιο, και κατασκευάζει «μόνος του» μια εξαιρετικά περίτεχνη φωλιά. **Φυσικό** δέ, διοτι ο φυσικός εγκέφαλος του ζώου συλλαμβάνει (ή διαθέτει «προγραμματισμένη»;) την τεχνολογική μέθοδο, τα δε φυσικά μέλη του σώματος του ζώου την εφαρμόζουν. Θα θυμίσουμε τώρα πόσο ευρύτατα διαδεδομένη είναι η Τεχνολογία στο ζωικό βασίλειο.

²⁶ D. DeGrazia, «Self-awareness in animals», στο R. Lurz (επιμ.), *The Philosophy of Animal Minds*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2009, σελ. 201-217.

²⁷ Βλ. λ.χ. W. McGrew, *The Cultured Chimpanzee*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2004.

β) Η περίπλοκη κατασκευή τεχνητού καταφυγίου αρχίζει ήδη απο έντομα: Η αγριόσφηκα λ.χ. συλλέγει «μπουκιά-μπουκιά» με εμμονή την κατάλληλη άργιλο για να σχηματίσει πάνω σε μια στέρεη επιφάνεια έναν αργιλικό «σωλήνα», μέσα στον οποίον θα εναποθέσει τα αυγά-της. Θα βάλει μέσα και απόθεμα τροφής, και θα σφαιλίσει τον σωλήνα – ένα τεχνικό έργο θαυμαστό για το μέγεθος του εντόμου.

Οι τερμίτες βέβαια χιτίζουν ολόκληρα χωμάτινα παλάτια, θα μου πείτε.

Εξ άλλου, τα περισσότερα πτηνά στήνουν φωλιές περίτεχνες, με ποικιλίαν υλικών: Τα χελιδόνια με άργιλο (με κατάλληλη συγκολλητική ικανότητα) κι οι πελεκάνοι με μεγάλα κλαριά και πρόσθετη εσωτερική στρώση με χόρτα.

Τα τρωκτικά διανοίγουν καλομελετημένες στοές στο έδαφος – για να κοιμούνται, αλλά και να αμύνονται μέσω ποικιλίας στοών διαφυγής.

Οι πίθηκοι κατασκευάζουν κάθε νύχτα κι άλλη φωλιά με σπασμένα κλαδιά ψηλά στα δέντρα, όταν μετακινούνται απο τόπο σε τόπο. Εξ άλλου, όλα τα πιθηκάκια όταν βρέχει πολύ, μαθαίνουν να κινούνται με μίαν ομπρέλα απο πυκνά κλαριά πάνω απ' το κεφάλι τους...

Όλες τούτες οι ενέργειες συνιστούν Τεχνολογία – και μάλιστα Τεχνολογίαν που δέν την διαθέτουν όλα τα συγγενή είδη: Ο κόττοφας κάνει πολύ έντεχνη φωλιά – ο σπουργίτης μάλλον άτεχνη. Αλλ' όλα τα κοτούφια κάνουν φωλιά. Φαίνεται δηλαδή ως εάν σ' όλα τα κοτούφια η Εξέλιξη επέτυχε να προγραμματίσει «εμφύτως» τη σχετική ικανότητα – η οποία τώρα εκδηλώνεται οιονεί αυτομάτως, «χωρίς σκέψη». Οπότε, μια τέτοια Τεχνολογία, λένε, δέν προϋποθέτει λογική εκτίμηση συνθηκών.

Ομολογώ οτι δέν είμαι βέβαιος για την απόλυτη ορθότητα αυτού του συλλογισμού, αλλά θα βρούμε στα επόμενα κι άλλου είδους απαντήσεις.

γ) Βιάζομαι όμως να έρθω στην εφεύρεση τεχνητών μεθόδων απο ζώα, για την εξυπηρέτηση ειδικότερων σκοπών τους. Έχομε πρώτα το παράδειγμα των μελισσοφάγων («καλόγεροι», *Parus major*) οι

οποίοι μ' ένα δυνατό χτύπημα του ράμφους στον κροσέ της φιάλης «γκαζόζας», έμαθαν ν' ανοίγουν τη φιάλη και να πίνουν το γάλα που άφηναν το πρωί οι γαλατάδες στις εξώπορτες των σπιτιών. Το έμαθαν και το διέδωσαν – ως *cultura*, όχι ως *natura*.

Ο Δαρβίνος²⁸ πάλι, αναφέρει την μάχη μεταξύ μπαμπούνων και στρατιωτών, οι οποίοι τους είχαν πολιορκήσει σε λόφο με εντολή να τους εξολοθρεύσουν: Οι αμυνόμενοι μπαμπούνοι, σε μιαν ύστατη προσπάθεια διαφυγής, εκύλησαν ομαδικώς τα μεγάλα λιθάρια του λόφου προς τα κάτω, διασκόρπισαν τους στρατιώτες και κατάφεραν να διαφύγουν οι περισσότεροι. Εδώ, πρόκειται και πάλι για εφεύρεση τεχνικής μεθόδου.

Όπως και στην περίπτωση ενός άλλου είδους κοράκων, τα οποία σε μιαν ιαπωνική πανεπιστημιούπολη, έφθασαν να «εκμεταλλεύονται» την ανθρώπινη Τεχνολογία: Κρατάν τα καρύδια-τους στα ράμφη, περιμένοντας το κόκκινο φώς των φανών της Τροχαίας – εναποθέτουν τα καρύδια-τους μπροστά στα σταθμευμένα αυτοκίνητα, κι έρχονται μετά να τοιμπολογήσουν τους σπασμένους καρπούς των.

Τέλος, είναι απο παλιά γνωστή η μέθοδος ορισμένων μυρμηγκιών «γεωργών», που καλλιεργούν μύκητες πάνω σε ειδικά φύλλα που κόβουν προς τούτο. Όπως είναι γνωστή και η «εφεύρεση» μιας θηλυκιάς μακάκου (Ιαπωνία, Koshima) να πλένει τις γλυκοπατάτες στο ποτάμι πρίν τις φάει – εφεύρεση που διαδόθηκε αμέσως στους μακάκους της περιοχής... Η ίδια εφευρετική θηλυκιά βρήκε τρόπο να αξιοποιήσει το πλήθος των σπόρων που είχαν πεταχθεί πάνω στην άμμο, στην όχθη του ποταμού: Μάζευε σπόρους μαζί με κόκκους άμμου, τα έριχνε όλα στο νερό, οι σπόροι επέπλεαν, και το ζώο τους χούφτιαζε και τους έτρωγε. Αυτήν την επαναστατική τεχνική μέθοδο την εξέμαθαν γρήγορα και πλείστα άλλα μέλη της ομάδας των μακάκων²⁹.

²⁸ Ch. Darwin, *The descent of men*, Μέρος I, κεφ. 3.

²⁹ K. Watanabe, «Precultural behavior of Japanese macaques: Longitudinal studies of the Koshima troops», στο R.A. Gardner et al. (επιμ.), *The ethological roots of culture*, Ντόρτρεχτ: Kluwer Academic Press, σελ. 81-94.

δ) Εκτός απ' την εφεύρεση τεχνικών μεθόδων, άς έρθομε τώρα και στην εφεύρεση και χρήση εργαλείων. Στην περίπτωση των χιμπατζήδων ειδικότερα, θα χρησιμοποιήσουμε την κατηγοριοποίηση την οποία προσφέρουν οι A. Whiten και C. Boesh³⁰.

- Θραύση καρυδιών με «σφυρί και αμόνι» απο πέτρα³¹.
- Χρήση γουδόχερου (καμωμένου απο φασιτωμένα κλαδιά φοινικόδενδρου) για τη διάνοιξη ή εκβάθυνση τρύπας σε δένδρο.
- Αλίευση τερμιτών απ' τις λοφώδεις φωλιές-τους, μέσω εύκαμπτου κλαριού που εισάγεται μέσα στη φωλιά, και εξάγεται με μερικούς τερμίτες απάνω.
- Ανάλογη τεχνική για την αλίευση άλλων εντόμων που φωλιάζουν σε στενές τρύπες δένδρων: Επιλέγεται κλαράκι κατάλληλης διαμέτρου, εισάγεται στην οπή – και γίνεται γέφυρα ανόδου εντόμων.
- Με ραβδάκια επίσης βγάζουν και το μεδούλι απο κόκκαλα ζώων τα οποία έχουν φονεύσει.
- Για να διώξουν ενοχλητικά ιπτάμενα έντομα, χρησιμοποιούν τούφες κλαδιών που τις ανεμίζουν γύρω τους³².
- Για ν' αποφύγουν την υγρασία του εδάφους, στρώνουν σειρές από μεγάλα φύλλα και κάθονται απάνω τους.
- Εκσφενδονίζουν πέτρες ή κλαριά με σαφείς στόχους.
- Αποπειρώνται να ανακουφισθούν απ' τον πόνο, βάζοντας απάνω στις πληγές-τους μασημένα φύλλα ή και το φύλλο ατόφιο.

Εδώ πρέπει αμέσως να συμπληρώσομε οτι αυτές οι Τεχνολογίες δέν είναι γενικευμένες σ' όλες τις κοινότητες χιμπατζήδων στην Κεντρική Αφρική! Ανάμεσα σε επτά τέτοιες περιοχές, απ' την Τανζανία έως την Ακτή του Ελεφαντοστού, η κάθε μιά απ' αυτές τις

³⁰ A. Whiten, C. Boesch, «The Cultures of Chimpanzees», *Scientific American*, Ιανουάριος 2001, σελ. 52.

³¹ Εδώ αξίζει να σημειώσομε οτι ο Δαρβίνος (ό.π.) αναφέρει περίπτωση πιθήκου (σε Ζωολογικόν Κήπο), ο οποίος έκρυβε μέσα στα άχυρα την πέτρα που χρησιμοποιούσε γι' αυτόν τον σκοπό, απαγορεύοντας στους συντρόφους του να την αγγίζουν: Τεχνολογία και Ιδιοκτησία δηλαδή...

³² Το ίδιο κάνουν κι οι ελέφαντες στην Ινδία.

εφευρέσεις είναι γνωστή και εφαρμόζεται **μόνον** σε μία κοινότητα (γυδόμερο, εξαγωγή μυελού των οστών), ή σε δύο μόνον (σφυρί/αμόνι, αλίευση τερμιτών) ή σε τρεις έως πέντε για άλλες τεχνικές. Τούτο συνιστά άλλη μιά απόδειξη ότι αυτές οι Τεχνολογίες δέν είναι μια «έμφυτη» συνήθεια, αλλά πρόκειται για εφευρέσεις τεχνικές, που μεταδίδονται δι' εκμάθησεως στα μέλη της **τοπικής** κοινότητας. Πρόκειται δηλαδή για μια ξεκάθαρη τεχνολογική Κουλτούρα – κι όχι πιά για προγραμματισμένο αποτέλεσμα της Εξέλιξης, στο οποίο αναφερθήκαμε στην § β πιοπάνω.

Εντελώς ανάλογο εύρημα³³ στη βόρεια Σουμάτρα αφορά ουρακοτάγκους σε φυσική κατάσταση, εκατέρωθεν του ποταμού Alas: Στη δυτική πλευρά (Singkil) τα ζώα χρησιμοποιούν εργαλεία για να ανοίγουν τους αγκαθωτούς καρπούς «neesia» – στην ανατολική πλευρά του ποταμού όμως (Batu - Batu) η τεχνική αυτή είναι άγνωστη (απ' τα ίδια ζώα και για τους ίδιους καρπούς).

- ε) Η κορύφωση όμως της τεχνολογικής καινοτομίας των χιμπατζήδων, φαίνεται ότι είναι το ενόργανο κυνήγι: Η κατασκευή είδους «δόρατος» για τον τραυματισμό και ανάσυρση των πολύ μικρόσωμων νυχτόβιων θηλαστικών του γένους Galago, τα οποία κρύβονται μέσα σε μικρές κουφάλες δένδρων. Μετά την Jill Pruetz (Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Iowa) που πρωτοπαράτηρησε δεκάδες τέτοιων περιστατικών³⁴, σήμερα πολλοί ερευνητές ζούγκλας μαρτυρούν περι του φαινομένου: Το ζώο αναζητάει κατάλληλο γερό (αλλά εύκαμπτο) κλαρί, του κατασκευάζει αιχμήν πελεκώντας την άκρη με τα δόντια-του, και το χώνει (στα τυφλά) μέσα στην βαθιά κουφάλα του δένδρου. Και το σημαντικότερο, ίσως: Στην ίδια κοινότητα ελεύθερων χιμπατζήδων, ο αριθμός των νέων που ακολουθούν αυτήν την τεχνική, αυξάνεται συν τω χρόνω. Κουλτούρα και πάλιν.

³³ Carel van Shaik, «Why are some animals so smart?», *Scientific American*, Απρίλιος 2006.

³⁴ Και δέχθηκε ισχυρή κριτική για τη χρήση του όρου «δόρου» (αντί «σούβλα» ίσως;)...

στ) Έχει εδώ τώρα τη θέση-του ενα ευρύτερο ερώτημα: Πώς η Εξέλιξη δέν κατέστησε έμφυτη την **κάθε** συμπεριφορά σε ορισμένα είδη³⁵; Και, αντ' αυτού, τα βλέπομε να κάνουν χρήση εφευρισκόμενων «μεθόδων και εργαλείων» (Τεχνολογίες δηλαδή), κατα περίπτωση – ύστερα απο ειδική κρίση της κατάστασης που βρίσκεται μπροστά τους.

Στο θεμελιώδες αυτό ερώτημα, δίδεται συνήθως η ακόλουθη εύλογη πιθανολογούμενη απάντηση: Για ζώα που αναπτύσσονται μέσα σε περίπλοκο περιβάλλον, του οποίου οι συνθήκες λειτουργίας είναι μή-προβλέψιμες, ο προγραμματισμός-των δέν οδηγεί στο καλύτερο εξελικτικό αποτέλεσμα. Αντί του προγραμματισμού, κερδίζει εξελικτικά η ανάπτυξη της λογικής ευφυΐας, για να μπορεί το ζώο μόνο-του να «σκέπτεται» τις σκοπιμότερες για την επιβίωσή-του ενέργειες. Υποστηρίζεται δε οτι το πίο δυσπροσβλέψιμο περιβάλλον είναι ενα «κοινωνικό» περιβάλλον, απο ζώα-μέλη που έχουν **συναίσθηση** της ταυτότητάς-των και της ταυτότητας των άλλων – γεγονός που αυξάνει δυσανάλογα τις πιθανότητες ποικιλότητας συμπεριφορικών συνθηκών. Άν είναι έτσι, τότε διαθέτομε άλλη μία εξήγηση της ανάπτυξης των λογικών ικανοτήτων των μελών, μέσα σε κοινωνικά σύνολα έντονης αλληλεξάρτησης μελών.

ζ) Είπαμε «λογικών» ικανοτήτων; Υπάρχουν στα ζώα; Αυτή φαίνεται οτι είναι λ.χ. η περίπτωση των μαυροκοράκων³⁶ (των οποίων η ευφυΐα είναι μέν πασίγνωστη, «τούτο όμως δέν αποδεικνύει οτι μπορούν να **σκεφθούν** εναλλακτικές λύσεις και να επιλέξουν την καλύτερη απ' αυτές». Οι συγγραφείς όμως της έρευνας αυτής επινόησαν πειράματα προκειμένου να απαντήσουν σε τούτη την ένσταση. Ενα τεμάχιο τροφής κρέμεται απο μακρύ σχοινί, κάτω απο τη ράβδο όπου στέκεται ο μαυροκόρακας. Τα πτηνά αυτά κάνουν διάφορες προσπάθειες: κατεβαίνουν και φτερουγίζουν γύρω απ' την τροφή, την τραβάνε με το ράμφος ή προσπαθούν να ξεσχίσουν

³⁵ Η περίπτωση πλείστον «έλλογων» κι όχι ενστικτωδών συμπεριφορών του ανθρώπινου είδους είναι η χαρακτηριστικότερη – όχι όμως κι η μόνη, απ' ό,τι τώρα φαίνεται να ανακαλύπτει η επιστημονική έρευνα.

³⁶ Βλ. λ.χ. B. Heinrich, T. Bugnyar, «Just how smart are ravens?», *Scientific American*, Απρίλιος 2007, σελ. 49.

το σχοινί, και άλλα. Σημειωτέον ότι ο ερευνητής δέν επεμβαίνει σε καμμιά απολύτως φάση – δέν υπάρχει δηλαδή μηχανισμός «ενθάρρυνση/τιμωρία». Λοιπόν, οι μαυροκόρακες βρίσκουν τελικώς τη λύση: στέκονται ψηλά στη ράβδο τους, σκύβουν λίγο, τραβάνε λίγο σκοινί, το πατάνε με τα γερά νυχοπόδαρά τους, ξανασκύβουν, ξαναμαζεύουν λίγο σκοινί πάλι, το ξαναπατάνε γερά, ξανασκύβουν, ξαναμαζεύουν σκοινί – και ούτω καθεξής, μέχρι η τροφή να φθάσει πάνω στη ράβδο. Κι όλ' αυτά μέσα σε 6 λεπτά κατα μέσον όρο. (Μερικοί μάλιστα βρήκαν **κατευθείαν** τη λύση στεκόμενοι ακίνητοι επι μισό λεπτό μόνον, χωρίς άλλες προηγούμενες απόπειρες!).

Προφανώς, τέτοιο ή παρόμοιο περιστατικό προβληματισμού δέν έχει ξανασυμβεί στην άγρια κατάσταση των μαυροκοράκων – επομένως δέν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η λύση ήταν «προγραμματισμένη» με τις χιλιάδες χρόνια Εξέλιξης μέσα στον εγκέφαλο του ζώου. Το συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι «τα πτηνά σχημάτισαν στην φαντασία-τους τις δυνατότητες, και διαμόρφωσαν τα αναγκαία βήματα [...]. Ήσαν ικανά να χρησιμοποιήσουν λογική για να λύσουν το πρόβλημα»³⁷. Σημειωτέον ότι, όταν τραβούσαν το σκοινί επάνω, **δέν δίσταζαν**, δεν σκέπτονταν – ήταν σάν να ξέραν απ' τα πρίν τί να κάνουν...

η) Αλλα και οι απλές κουρούνες της Νέας Καληδονίας κατασκευάζουν περίπλοκα εργαλεία³⁸: Με το ράμφος και τα πόδια-τους ξύνουν και λυγίζουν κλαριά για να φτιάξουν αγκίστρι προς άγραν τροφής. Ή φτιάνουν λόγχες απο αγκαθωτά φύλλα για να μαζεύουν τρίμματα, χώνοντας τη «λόγχη» σε δυσπροσπέλαστες θέσεις.

Υπο συνθήκες πειράματος μάλιστα (Cambridge, England) μια κουρούνα, προκειμένου να βγάλει τροφή απ' τον πάτο ενός κατακόρυφου σωλήνα μήκους 10 cm, διάλεξε το **κατάλληλου μήκους** σύρμα – τού γύρισε την άκρη σε άγκιστρο, και τό 'χωσε στον σωλή-

³⁷ B. Heinrich, T. Bugnyar, ό.π., σελ. 48.

³⁸ Sandra Blakeslee, «Minds of Their Own: Birds Gain Respect», *New York Times*, 1η Φεβρουαρίου 2005, www.nytimes.com.

να. Ανάλογο (αλλ' εντυπωσιακότερο για μάς), είναι το εύρημα του μακάκου Τοκεί³⁹, ο οποίος για να αποχτήσει το μήλο που ήταν τοποθετημένο στο μέσον του μήκους ενός διαφανούς οριζόντιου σωλήνα, εφεύρε την μέθοδο να ρίχνει πέτρες για να βγεί το μήλο απ' την άλλη άκρη – αντί να παιδεύεται με διαφόρου μήκους άγκιστρα...

θ) Θα αναφερθώ τώρα σε μια πρόσφατη επιστημονική ανακάλυψη⁴⁰ η οποία δέν περιορίζεται στην ικανότητα ενός χιμπαντζή να εκμάθει τεχνολογικές μεθόδους απο άνθρωπο εκπαιδευτή, αλλά αφορά την ικανότητα δεκάδων άλλων χιμπατζήδων (σε φυσική κατάσταση – όχι εν αιχμαλωσία) να παρατηρούν μια τεχνολογική ενέργεια ενός μέλους της ομάδας-τους, και να την εκμανθάνουν και να την επαναλαμβάνουν συστηματικά. Οι ερευνητές, απο δύο ομάδες (Α και Β) 16 ζώων η καθεμιά, εκπαίδευσαν κρυφά απο έναν εκπρόσωπο της κάθε Ομάδας, μαθαίνοντάς-του διαφορετική τεχνική μέθοδο (μέθοδο «α» απ' την Ομάδα Α, και μέθοδο «β» απ' την ομάδα Β) για να παίρνει τροφή απο μια περίπλοκη συσκευή. Κατόπιν, άφησαν την Ομάδα Α να παρατηρεί τον έμπειρο εκπρόσωπό-της στο έργο. Το ίδιο, χωριστά, και την ομάδα Β να παρατηρεί τον δικό-της εκπρόσωπο. Ύστερα, τους αμόλησαν όλους (αναμίξ απ' τις δύο ομάδες και σε κατάλληλα μικρό πλήθος εκάστοτε) να πλησιάσουν τη συσκευή: Όλοι μιμήθηκαν αυτό που είχαν ιδεί και, εφαρμόζοντας την αντίστοιχη τεχνική, έπαιρναν τροφή.

Το σπουδαίο όμως είναι οτι, σε λίγο, μέλη της Α βλέποντας μέλη της Β να εφαρμόζουν άλλη μέθοδο απ' ό,τι ο «δικός-τους», άρχισαν να εφαρμόζουν καί την «άλλη»! Παρα ταύτα, εκείνα τα ζώα που έδειξαν οτι κατείχαν αμφοότερες τις μεθόδους, δέν τις χρησιμοποιούσαν στατιστικώς εξ ίσου, αλλα έδιναν (κατα πλειονότητα) προτίμηση στην «μέθοδο της Ομάδας» – επιδεικνύοντας έτσι την γνωστή απ' τις ανθρώπινες κοινωνίες ιδιότητα του κονφορμισμού...

³⁹ Tokida E. et al., «Tool-using in Japanese macaques: Use of stones to obtain fruit from a pipe», *Animal Behaviour*, 47 (1994), σελ. 1023-1030.

⁴⁰ A. Whiten – V. Horner, «Conformity to cultural norms of tool use in chimpanzees», *Nature*, 29 Σεπτεμβρίου 2005.

ι) Ιδού όμως και ένα παλαιότερο θαυμαστό τεχνικό επίτευγμα του 12-ετούς χιμπαντζή Kanzi (Georgia University – σε πείραμα υπο την εποπτεία του N. Toth απ’ το Πανεπιστήμιο της Ιντιάνα): Βάζουν έναν μεζέ μέσα σ’ ένα κιβώτιο – το κλειδώνουν όμως, και τοποθετούν το κλειδί μέσα σ’ ένα άλλο κουτί, το οποίο όμως το δένουνε καλά μ’ ένα σφιχτό σκοινί. Ο Kanzi τα βλέπει όλ’ αυτά, και χωρίς να διστάσει, αρπάζει μια σκληρή πέτρα (που του είχαν δώσει την ευκαιρία να περιμαζέψει την προτεραία απ’ την εξοχή), την σπάει βιαίως την πέτρα στο μπετονένιο δάπεδο, **διαλέγει ένα κοφτερό κομμάτι**, κόβει το σκοινί – παίρνει το κλειδί, ξεκλειδώνει το κιβώτιο και απολαμβάνει τη λιχουδιά του⁴¹.

High Tech θα έλεγα.

ια) Αλλά και στην περίπτωση των δελφινιών διακρίνομε χρήση εργαλείου: Φιαλόρυγχα δελφίνια⁴² στον Ειρηνικό ωκεανό, στην Αυστραλία (2005), όταν αναζητούν τη λεία-τους στον βυθό της θάλασσας, αποσπών τεμάχια σπόγγου και τα τυλίγουν γύρω στο ρύγχος-των για ν’ αποφύγουν την μηχανική φθορά του ρύγχους.

ιβ) Και, μιάς και βρισκόμαστε στη θάλασσα, άς αναφέρομε εδώ τα «έξυπνα» χταπόδια της Αυστραλίας (Julian Finn, Mark Nouman⁴³) τα οποία στον πυθμένα της θάλασσας μαζεύουν δυό μισές καρύδες αδειασμένες, τις ενώνουν και χώνονται μέσα – καταφύγιον!

Όλα τούτα τα γεγονότα, επιτρέπουν νομίζω το συμπέρασμα ότι ζώα ποικίλων ειδών ξεπερνούν τις δυνατότητες του σώματός-τους μέσω εφευρισκομένων τεχνικών μεθόδων και εργαλείων, που καθιστούν τα ζώα ικανά να αποκτήσουν αγαθά, τα οποία χωρίς αυτήν την «Τεχνολογία» δέν θα μπορούσαν να απολαύσουν. Η Τεχνολογία δέν είναι ανθρώπινο εφεύρημα...

⁴¹ E. Linden, «Can the Animals Think?», *Time*, 29 Μαρτίου 1993.

⁴² «Catacean intelligence», §4.5: Use of tools, Wikipedia.

⁴³ «Έξυπνα χταπόδια με εργαλεία», *Η Καθημερινή*, 16 Δεκεμβρίου 2009, σελ. 10.

5. ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ;

α) Με όσες επιφυλάξεις κι άν τα ιδείς, τα μουσικά⁴⁴ και τα ζωγραφικά επιτεύγματα των εξημερωμένων ελεφάντων της Ταϊλάνδης, ανοίγουν κι άλλη ρωγή στον ψωροπερήφανο πύργο όπου έχει αυτοεγκλεισθεί το ανθρώπινο γένος. Έξη ελέφαντες (απο 6 έως 17 ετών) με την οργάνωση δύο ειδικών Αμερικανών, έπαιξαν έξη χωριστά μουσικά όργανα (τροποποιημένα για την περίσταση), αναπαρήγαγαν γνωστά τραγούδια – κι ο δίσκος-τους «Thai Elephant Orchestra», 2000, έγινε μοσχοπώλητος. Βέβαια, υπήρξαν και λίγες κακές μουσικοκριτικές («έχομε ακούσει και καλύτερες διασκευές του Let it be») – αλλ' αποδείχθηκε γι' άλλη μιά φορά οτι οι ελέφαντες έχουν μουσικό αφτί, θυμούνται μελωδίες και τις αναπαράγουν (με προτίμηση μάλλον προς τις θλιμμένες...).

Στη βόρεια Ταϊλάνδη, εξ άλλου, στη Σχολή Maesa καλών τεχνών για ελέφαντες, νεαροί ελέφαντες εκπαιδεύονται επι 4-ετιών στη ζωγραφική (πινέλο στην προβοσκίδα): Τα θηλυκά προτιμούν τη φύση, τ' αρσενικά τις αφηρημένες πολύχρωμες γραμμές – κι οι πίνακές των πωλούνται ήδη στην αγορά⁴⁵. Υποθέτω βέβαια οτι η εκπαίδευση των ευφύων αυτών γιγάντων θα βασίζεται στο δίπολο «εκτελώ και ανταμείβομαι» (και ποιά εκπαίδευση άλλωστε κάνει κι αλλιώς). Το ζήτημα όμως δέν είναι αυτό. Το αποτέλεσμα ενδιαφέρει: αυτά τα ζώα διαθέτουν ικανότητες αναπαραγωγής ήχων και σχημάτων – μπορούν δηλαδή να αναπαραστήσουν γεγονότα της μνήμης των. Κι ένας θεός ξέρει τί γίνεται εκει μέσα...

Κρατώ πάντως μιαν επιφύλαξη σχετικά με τις εκπαιδευτικές μεθόδους που ακολουθούνται σ' αυτές τις «Σχολές» – μήπως εγγίζουν τα όρια δυσανασχέτησης των ζώων...

β) Στην περίπτωση των πιθήκων του, ο D. Premack (Καλιφόρνια) τους έδωσε απλές έτοιμες στοιχειώδεις φιγούρες, και τους ζήτησε να συνθέσουν μια μεγαλύτερη συνθετότερη εικόνα: Κόψαν μι-

⁴⁴ Thai Elephant Conservation Center, Lampang, Thailand, www.minlatta.org.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά, <http://www.maesaelephantcamp.com>

κρά κομματάκια απο μια φωτογραφία πιθήκου (μάτια, αυτιά, μύτη, στόμα) και ζητούσαν απ' τα ζώα να τα τοποθετήσουν μέσα σε ενα έτοιμο λευκό περίγραμμα προσώπου χιμπατζή. Η χιμπατζού Sarah (που ήταν εκπαιδευμένη στα οπτικά σήματα-λέξεις, βλ. § 8.4.δ), τα σύνθεσε σωστά – κι όχι μόνον: Την επαύριον που δοκίμασε κατι καπέλλα μπροστά στον καθρέφτη, πάνει μιαν μπανανόφλουδα και την φοράει «ως καπέλλο» και στο πάζλ που είχε συνθέσει την προηγούμενη μέρα.

Εδώ, η Sarah, όχι μόνο αναπαρήγαγε τον ορατό κόσμο – αλλά πα ρ ε ν έ β η κιόλας στο καλλιτεχνικό έργο, συμπληρώνοντας⁴⁶ τον ορατό κόσμο μέσω της φαντασίας της.

γ) Κλείνοντας αυτό το μικρό κεφάλαιο, δέν ξέρω άν πρέπει να συγκαταλέξομε στις αισθητικές δραστηριότητες τα «τραγούδια» των δελφινιών. Λέγεται οτι αυτά έχουν εκπαιδευτικόν μάλλον σκοπό των μητέρων προς τα τέκνα τους (H. White Lean, Πανεπιστήμιο Dalhousie, Καναδάς).

δ) Μπορούμε όμως νομίζω να υποστηρίξομε οτι ορισμένα ζώα έχουν πράγματι την ικανότητα να αναπαριστούν τον κόσμο με εικόνες ή με σύμβολα – σ' άλλες δε περιπτώσεις να αναπαράγουν μελωδίες της φαντασίας-των (δελφίνια) ή εκ μαθήσεως (ελέφαντες).

Πρόκειται γι' άλλην μιά ικανότητα α φ α ί ρ ε σ η ς (όσο περιορισμένη κι αν είναι), την οποίαν μέχρι χθές θεωρούσαμε μονοπώλιο του ανθρώπινου είδους. Ενω τώρα, χάρις στα σχετικώς πρόσφατα ευρήματα της Επιστήμης, κατανοούμε καλύτερα πώς η Εξέλιξη λειτούργησε με μιαν λιγότερο διασπασμένη συνέχεια.

6. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΖΩΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

Καθώς συμπλέομε μέσα στο ρεύμα αυτού του συμπαντικού σκανδάλου της Ζωής, πάνω σε τούτο τόν περιθωριακό πλανήτη, είναι πολύ

⁴⁶ A. & D. Premack, «Le pouvoir du mot chez les chimpanzés», *La Recherche*, 61, Νοέμβριος 1975.

(μα πολύ) φυσικό να επιθυμούμε να επικοινωνούμε με τα ζώα. Γιατί; Μα για τον ίδιο λόγο για τον οποίον έχουμε το πάθος επικοινωνίας με τους ομοίους μας: Απο Αλληλεγγύη κι απο Συμπάθεια. Θυμηθείτε μόνον την υποστασιακή ηδονή που νιώθετε όταν ο σκύλος-σας σας υποδέχεται κοιτώντας-σας στα μάτια και σείοντας τρελά την ουρά του...

α) Το στοιχειωδέστερο φαινόμενο το οποίο είναι χρήσιμο νομίζω να αναφέρομε εδώ, είναι η αντιληπτική ικανότητα ποντικών να διακρίνουν την ολική ηχητική εντύπωση του ανθρώπινου λόγου: Να μπορούν δηλαδή να διακρίνουν λ.χ. τα Γιαπωνέζικα απ' τα Ολλανδικά (Juan Toro, Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, 2005).

β) Η ανθρωπολόγος Lyn Miler του Ζωολογικού Κήπου της Atlanta, είχε διδάξει στον ουρακοτάγκο Chantek (παιδιοθεν) τη γλώσσα των κωφαλάλων. Κι όταν κάποτε, για να του δώσει τη ζεστή σοκολάτα που της ζήτησε, του γυρεύει το μπουκάλι-του με το καπάκι – ο Chantek δέν βρίσκει το καπάκι, αλλά ξεκολλάει την ετικέτα της φιάλης, την κάνει βούλωμα και της πετάει τη βουλωμένη φιάλη. Αυτή η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων εν επαφή με τον άνθρωπο, είναι μια πολύ συχνή διαδικασία σε ζώα. Συγκινητικότερη όμως είναι η σκηνή όπου ο Chantek, κοιτώντας εναν παριστάμενο φίλο τής Lyn του γνέφει «φίλε, αγκαλιά...».

γ) Στα πειράματα της Φ. Ράνγκε⁴⁷ ένας σκύλος μάθαινε να παίρνει φαγητό σηκώνοντας το πόδι του. Τον άφησαν όμως χωρίς την ανταμοιβή-του κάμποσες φορές – αλλ' αυτός ο καημένος συνέχιζε να ανεβάξει το πόδι, ελπίζοντας. Όταν όμως του έβαλαν παρέα κι εναν άλλον σκύλο στο ίδιο πείραμα, κι ο πειραματιστής αντάμειβε τον άλλον σκύλο αλλά συνέχιζε να μήν ανταμείβει τον πρώτο (παρά το ορθό σήκωμα του ποδιού), τότε εκείνος διαμαρτύρεται έντονα για την αδικία, κι αρνείται να συνεχίσει.

Η συναίσθηση του «δικαίου» είναι θεμελιώδους σημασίας για την εσωτερική συγκρότηση και την επιβίωση της Ομάδας. Δέν ει-

⁴⁷ Kate Douglas, *New Scientist* 2008, στο *Βήμα Science*, 21 Σεπτεμβρίου 2008 («Ο εξυπνότερος φίλος του ανθρώπου»).

να λοιπόν παράδοξο ότι τα ζώα φαίνεται να διαθέτουν αυτήν την αντίληψη – η οποία είναι «ηθικής» κατηγορίας.

δ) Φαίνεται ότι η ικανότητα του γαβγίσματος αναπτύχθηκε κατά την εξημέρωση των σκύλων, για να μπορούν να επικοινωνούν (με τον άνθρωπο τουλάχιστον). Ο Π. Πονγκράτς, του Πανεπιστημίου Eotvos Lorand της Βουδαπέστης, παρουσίασε μελέτην κατά την οποία το γάβγισμα των σκύλων περιέχει πληροφορίες τις οποίες μπορούν να καταλάβουν οι άνθρωποι – πληροφορίες όπως παιχνίδι, μοναξιά, αναμέτρηση με έναν ξένο κ.ά. Τώρα μάλιστα, μέσω λογισμικών αναλύσεων ηχοσυχνότητας, τονικότητας και ρυθμού των διαφόρων γαβγισμάτων, η έρευνα του συναισθηματικού «νοήματος» αυτών των φωνών, προχωρεί συστηματικότερα. Πρόκειται για μια μορφή οιονεί-γλώσσας, από εκεί που δεν το περιμέναμε...

ε) Αντιστρόφως, η Τζ. Καμίνσκι, του Πανεπιστημίου του Cambridge, απέδειξε πειραματικώς ότι οι σκύλοι αναζητούν την κρυμμένη τροφή ή το κρυμμένο παιχνιδάκι στο σωστό μέρος, όπου τους υποδεικνύει ο ερευνητής (με το βλέμμα ή με το δάχτυλο) – ότι δηλαδή **επικοινωνούν** λογικώς με τον ερευνητή. Με αυστηρή δε μεθοδολογία, η Καμίνσκι απέκλεισε το ερμηνευτικό ενδεχόμενο να εκλαμβάνουν τάχα οι σκύλοι τη χειρονομία του ερευνητή ως απλή υπόσχεση επιβράβευσης – και να βρίσκουν εν συνεχεία «τυχαίως» τον στόχο.

Το σύνολο αυτών των περιστατικών φαίνεται να αποδεικνύει επιστημονικώς την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη των ζωοφίλων ότι υπάρχει πράγματι μια **αμφιμερής επικοινωνία** στην μικτή κοινωνία «άνθρωπος/ζώα».

Στο περι «γλώσσας» των ζώων κεφάλαιο, το θέμα αυτό θα φωτισθεί νομίζω περισσότερο.

στ) Θα προβάλομε όμως εδώ και μιάν ακόμη ευρύτερη ικανότητα των σκύλων (τουλάχιστον) να καταλαβαίνουν ορισμένες προθέσεις των άλλων.

Ο Λ. Ούμπερ (Πανεπιστήμιο της Βιέννης) απέδειξε ότι οι σκύλοι τού πειράματος δεν μιμούνταν μηχανικώς την κίνηση ενός «σκύλου-βοηθού» του ερευνητή, αλλ' εκτελούσαν κίνηση υπαγο-

ρευόμενη απο την αντίληψη που είχαν σχηματίσει περι του **αποτελέσματος** στο οποίο σκοπούσε η κίνηση του «βοηθού»: Για να λάβουν την επιβράβευσή τους, είχαν την επιλογή να τραβήξουν εναν μοχλό, είτε με το στόμα είτε με το πόδι. Την άλλη μέρα, ο βοηθός (έχοντας στο στόμα ενα τόπι) εμμόνως τραβούσε τον μοχλό με το πόδι: Οι σκύλοι, παρα ταύτα, τραβούσαν τον μοχλό με το στόμα για να πετύχουν αυτό που ένιωθαν οτι ήθελε αλλά δέν μπορούσε να το κάνει κι αυτός με το στόμα.

Ανάλογην προθετικότητα ανθρώπων αντιλαμβάνεται και ο μαυροκόρακας των πειραμάτων Heinrich-Bugnyar (§ 2.1.δ): Ο κόρακας που κρύβει την τροφή-του, σταμπάρει τον άνθρωπο που κοιτάει απο μακριά, καθώς κι εκείνον που δέν κοιτάει. Κι όταν μετά τους 'δεί κοντά στην κρυψώνα, συμπεριφέρεται με τον ιδιο τρόπο όπως και με τα αντίστοιχα κοράκια. «Ξέρει» τις προθέσεις των!

Αυτή η στοιχειώδης νοητική ικανότητα αντίληψης των **προθέσεων**, παρά τις διατυπούμενες επιφυλάξεις απο άλλους επιστήμονες, ανοίγει ενα άλλο κεφάλαιο στο ευλόγως εικαζόμενο «συνεχές» των λειτουργιών όλων των εμβίων.

Ακόμα και τα δελφίνια, που βρίσκονται εξελικτικώς πολύ μακρύτερα απ' τον άνθρωπο, έχει διαπιστωθεί οτι αντιλαμβάνονται τις υποδεικτικές σημασίες ανθρώπινων χειρονομιών ή το βλέμμα του⁴⁸.

ζ) Και ενα φιλοπαίγμον συμπλήρωμα⁴⁹: Το χασμούρημα των χιμπατζήδων είναι μεταδοτικό καί στους ανθρώπους που το βλέπουν! Το δέ φτύσιμο των εν αιχμαλωσία χιμπατζήδων (προς ανθρώπους αποκλειστικά) είναι αποδεδειγμένο σημείον απαρέσκειας. Οι δρόμοι της «επικοινωνίας» είναι σκολιοί ενίοτε...

η) Αξίζει δε εδώ να μεταφέρομε τις απόψεις δύο βελγίδων ανθρωπολόγων που εργάζονται⁵⁰ στο Conkouati του Κογκό σε ενα Ίδρυμα

⁴⁸ «Cetacean Intelligence», § 4.5: Use of Tools, Wikipedia.

⁴⁹ M. Roach, «Almost Human», *National Geographic*, Απρίλιος 2008, σελ. 144.

⁵⁰ M. Bayer, «Des chimpanzés apprennent la liberté», *Le Soir* (Bruxelles), 20 Δεκεμβρίου 1997.

ορφανών χιμπατζήδων, τους οποίους τους εκπαιδεύουν στη φυσική ζωή σάν μάννες. Τα μαθαίνουν ό,τι θα 'κανε η μάννα: Πώς να σπάνε μύγδαλα, πώς να χώνουνε κλαράκια στις τρύπες δένδρων όπου κρύβονται μυρμηγκια. «Μόλις τα φωνάζουμε έρχονται, έχουν ανάγκη επαφής με τ' αδέρφια τους ή με μάς – να περπατάνε πιασμένα απ' το χέρι μας». Όταν ενηλικιώθηκε η πρώτη ομάδα (τέσσερα θηλυκά κι ένα αρσενικό) τα άφησαν ελεύθερα στη ζούγκλα (φυλασσομένη μόνον έναντι κυνηγών): Τα ζώα πήγαν μιά χαρά ως οργανωμένη Ομάδα – και το σπουδαιότερο, την αρχηγία της Ομάδας την αναλάμβαναν κατα διαστήματα θηλυκά ή αρσενικά μέλη. Σας λέει κάτι αυτό για το περι «παραδόσεων» τροπάριο;

θ) Μας λέει ο Oz Goffman (Πανεπιστήμιο της Χάιφα): [Η Olene η δελφίνω] «δείχνει την ίδια συμπεριφορά με τον Abdullah» [τον κωφάλαλο νεαρό Άραβα] «όπως θα έδειχνε για ενα άλλο δελφίνι. Αλλά, για χάρη-του, κολυμπάει πιά αργά. Ο μικρός ξοδεύει πολύν χρόνο μαζί της. Κι εκείνη έχει μεγάλη στοργή για εκείνον, ο οποίος την κάνει ευτυχισμένη».

Αξίζει να αναφέρομε ορισμένες λεπτομέρειες γι' αυτό το φαινόμενο εμβληματικής Κοινωνίας ανθρώπου/ζώου (φαινόμενο αρκετά συχνό άλλωστε).

Η ιστορία (Ron Laytner) συμβαίνει στην Ερυθρά θάλασσα κοντά στο όρος Σινά. Ο μικρός Abdullah, ως μωρό έπεσε με το κεφάλι κι έμεινε τελείως κωφός, δέν έμαθε ποτέ να μιλάει. Όλη-του η ζωή είναι η θάλασσα: Πηγαίνει νύχτα-μέρα με τους μεγάλους στις βάρκες για ψάρεμα, είναι δεινός κολυμβητής – και νιώθει οικειότητα με την απέραντη μοναξιά του βυθού. Σε μιά απ' τις βουτιές-του, βλέπει μια νεαρή δελφίνω πιασμένη σε δίχτυα σκαλωμένα σε βράχια του βυθού. Την ελευθερώνει, και χωρίζουν. Εκείνη όμως κρατάει στη μνήμη-της τη βάρκα-του, και την άλλη μέρα πετάγεται δίπλα-του παιχνιδιάρικα. Το παιδί βουτάει κοντά-της, κι απο τότε γίνονται αχώριστοι: Εκείνη πηδάει στην αγκαλιά-του μόλις τον βλέπει, και κολλάει το ρύγχος-της δίπλα το μάγουλό του. Το παιδί χαμογελάει, το δελφίνι τραγουδάει – και τους υψίσυχνους ήχους-της τους πάνει το αυτί του παιδιού μέσα στο νερό. Την αγκαλιά-

ζει, και τον παίρνει στα 9 μέτρα βάθος στον αμμουδερό βυθό – τον κυλάει κάτω και τον παίζει...

Κι όταν τον ιδεί να κολυμπάει μ' άλλα παιδιά, ζηλεύει και κάνει φασαρίες δίπλα του.

Είδατε τί είπε ο ειδικός Καθηγητής; «Την κάνει ευτυχισμένη»...

- ι) Είναι γνωστός ο πλούτος των φωνημάτων των δελφινιών (και μάλιστα σε ένα ευρύτατο συχνοτικό φάσμα 200 kHz, το οποίο ξεπερνάει πολύ την αντιληπτική ικανότητα του ανθρώπινου αφτιού 20 KHz), αλλά δέν ξέρομε πολλά για τις διάφορες «διαλέκτους» σημάτων που χρησιμοποιούνται σε κάθε μείζονα οικογένεια δελφινιών.

Γνωρίζομε όμως οτι τα δελφίνια εκμανθάνουν τη γλώσσα των ανθρώπων: Ο δελφίνος Akeakamai ήταν ικανός να αντιλαμβάνεται πολλές λέξεις του εκπαιδευτή-του, αλλά και προτάσεις όπως «ακούμπα δίσκο ουρά σου και πήδα αποπάνω του»⁵¹.

- ια) Έχει αναλόγως μελετηθεί η ικανότητα ορισμένων ειδών παπαγάλων, να μπορούν να στήσουν μια στοιχειώδη συζήτηση με τον άνθρωπό-τους – αλλά και να αποπειρώνται να διδάξουν τις γνώσεις τους σε άλλους παπαγάλους. Η Irene Pepperberg (Πανεπιστήμιο της Αριζόνα) υποστηρίζει οτι οι γκρίζοι αφρικανικοί παπαγάλοι, μέσω των ανθρώπινων λεκτικών ήχων που έχουν μάθει, μπορούν να αναφέρονται μόνοι-τους σε αντικείμενα αλλά και σε ιδέες (πρβλ. § 8.4.στ).

- ιβ) Να τελειώσουμε αυτήν την αμέθοδη παράθεση πληροφοριών με την υπόμνηση οτι οι χιμπατζήδες αγκαλιάζονται και φιλιούνται μεταξύ-τους, αλλά και με την Άνθρωπο-ερευνήτρια με της οποίας την παρουσία έχουν εθισθεί – ακόμη και μέσα στη ζούγκλα (λ.χ. την περίφημη Jane Goodall).

- ιγ) Επιτρέψτε-μου να το επαναλάβω. Σ' όλ' αυτά, βρίσκομε ίσως κάποια χαρακτηριστικά του ανθρώπινου ηθικού ενεργήματος: Πρώτον, την αλληλεγγύη για την Επιβίωση, αλλά και, δεύτερον, την έμ-

⁵¹ «Cetacean intelligence», §4.5: Use of tools, Wikipedia.

μονη επικοινωνία (για την ψυχική ανάγκη της Επιβεβαίωσης του Είναι, στην περίπτωση των ανθρώπων). Κι ετούτο θα φανεί νομίζω περισσότερο στο επόμενο κεφάλαιο για τη Γλώσσα των Ζώων.

Καταλαβαίνω βέβαια οτι μια τέτοια διατύπωση περι «ηθικής» των ζώων, ενδέχεται να προκαλεί κατάπληξη. Υποθέτω όμως οτι αυτό μπορεί να οφείλεται πρώτον στην παλαιότερη άγνοια εμπειρικών δεδομένων της επιστήμης, και δεύτερον στην μυθοποίηση της περι ηθικής αντίληψής-μας, ως κάποιας τάχα «μυστικής», αποκλειστικώς ανθρώπινης ικανότητας...

7. ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΚΟΤΗΤΑ

Η αντίληψη της ανθρώπινης βιολογικής μηχανής περι κάποιας «εαυτότητάς»-της, είναι ήδη ενα μέγιστο φιλοσοφικό πρόβλημα ως προς τον τρόπο της δόμησής αυτής της αντίληψης⁵².

Στην περίπτωση των ζώων πάντως, το ζήτημα περιορίζεται μόνον στο εάν νιώθουν τέτοιαν Εαυτότητα – κι όχι στο πώς δομήθηκε αυτή η αντίληψη. Κι όπως σ' όλα σχεδόν τα επιστημονικά θέματα, έτσι κι εδώ, παρατηρούνται εκτεταμένες διαφωνίες μεταξύ επιστημόνων. Θ' αρχίσω με τους αρνητές:

Ο D. Davidson⁵³, απορρίπτει την άποψη περι σκέψης και λογικής στα ζώα, υποστηρίζοντας οτι η έλλειψη ο μ ι λ ί α ς αναιρεί οποιαδήποτε βεβαιότητα για την λογική γνωσιακή ικανότητα των ζώων. Ενώ ο J.L. Bermudez⁵⁴ ισχυρίζεται οτι ως εκ τούτου, τα ζώα δέν μπορούν να έχουν αντίληψη περι «πίστεων και επιθυμιών», δικών-τους ή ξένων· και καταλαβαίνουν τί έχει ο άλλος στο μυαλό του, μόνον μέσω αισθητηριακής αντιλήψεως (μέσω γλώσσας του σώματος, κ.λπ.).

⁵² Βλ. π.χ. Θ. Π. Τάσιος, «Αυτοσυνειδησιακότητα», 11ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, Πάτρα, 2008.

⁵³ D. Davidson, «Rational Animals», στο E. Lepore – B. McLaughlin (επιμ.) *Actions and Events: Perspectives on the philosophy of D. Davidson*, Νέα Υόρκη: Blackwell, 1988.

⁵⁴ J.L. Bermúdez, «Mindreading in the animal kingdom», στο R.W. Lurz (επιμ.), *The Philosophy of Animal Minds*, Cambridge University Press, 2009.

Φαίνεται όμως ότι οι πρόσφατες πρόοδοι στη γνώση των γλωσσικών ικανοτήτων των ζώων (§ 8), καθώς και η ικανότητα των ζώων να διαθέτουν χρονική μνήμη, αμβλύνουν τα επιχειρήματα αυτής της επιστημονικής σχολής.

Έστω όμως κι αν η «ετερονοογνωσία» (mindreading) ζώου προς ζώον δεν είναι αποτέλεσμα διανοητικών διαδικασιών – σημασία έχει ότι ουδείς πλέον αμφισβητεί αυτήν την ικανότητα. Κι είναι αυτή η ικανότητα βασική ένδειξη μιας Εαυτότητας, όπως θα 'δούμε πιο κάτω.

Ως εισαγωγή στις σημερινές επι του θέματος αντιλήψεις, θ' αρχίσω με τις απόψεις του R.W. Lurz⁵⁵: «Οι Gennaro και DeGrazia υποστηρίζουν ότι ορισμένες πρόσφατες μελέτες επι της ετερονοογνωσίας και της αυτονοογνωσίας (metacognition), υποδεικνύουν επιτακτικά ότι πίθηκοι και δελφίνια είναι ικανοί για σκέψεις ανωτέρας-τάξεως περι του δικού-τους νού και του νού άλλων ζώων».

Ας δούμε όμως τα πράγματα κάπως συστηματικότερα.

Υποστηρίζεται ότι τα διαθέσιμα δεδομένα για μια σειρά από ειδικές ικανότητες πολλών ζώων, καθιστούν βέβαιη την αυτοσυνειδησιακότητά τους.

α) Σωματική αυτογνωσία: Το προφανές αυτής της ικανότητας για όλα τα ζώα, συνιστά το πρώτο δομικό στοιχείο για την αυτοσυνειδησιακότητα. Η διπλή αίσθηση αφής (καί στο δάχτυλο που πιέζει, καί στο σημείο όπου πιέζει) είναι η στοιχειώδης δοκιμή που ο ρ ι ο θ ε τ ε ί τον χώρο, μέσα στον οποίον περικλείεται ένα εντελώς οικειότερο και διακριτό σώμα. Όπως και στα ανθρώπινα βρέφη, έτσι και στα ζώα, ετούτο είναι η πιο χειροπιαστή έναρξη αυτοσυνειδησίας. Άλλωστε ο ξεχωριστός αυτός χώρος που είναι το σώμα, μαρκάρεται και απ' την πείνα και απ' τον πόνο – κι απ' την ηδονή της ικανοποίησής τους. Μάλιστα, χάρις στη Lucy (§ 8.4.γ.) γνωρίζομε τώρα ότι ορισμένα ζώα γνωρίζουν καί τη «λέξη» πόνος – άρα πιθανώς και την έννοια.

β) Η χρονική Μνήμη: Η γεωγραφική μνήμη όλων σχεδόν των ζώων είναι οξύτατη – και συναντήσαμε πλήθος παραδειγμάτων στα προη-

⁵⁵ R.W. Lurz, ό.π., σελ. 9.

γούμενα. Αυτή όμως η μνήμη δέν συνδέεται άμεσα με την αυτοσυνηδησία που μας απασχολεί εδώ. Πολύ μεγαλύτερη σημασία έχει εν προκειμένω η χρονική μνήμη, η οποία συνιστά ένα «εν χρόνω διανοητικό ταξίδι». Το πρώτο παράδειγμά-μας εδώ αφορά τις κίσσες των θάμνων, οι οποίες (όπως τα περισσότερα πτηνά) κρύβουν επιμελώς τροφή για το μέλλον (πρβλ. § 2.1.δ. για τους μαυροκόρακες). Οι κίσσες λοιπόν κατατάσσουν τις αποκρυπτόμενες τροφές σε δύο κατηγορίες: Αυτές που «χαλάνε» γρήγορα (π.χ. ακρίδες), κι αυτές που «κρατάνε» εν χρόνω (π.χ. καρύδια). Και, πρώτον, τις κρύβουν σε χωριστές μεριές. Δεύτερον, θυμούνται πότε να πάνε να φάνε την τροφή της πρώτης κατηγορίας, πρίν μπαγιατέψει. Τα πειράματα Clayton et al.⁵⁶ δέν αφήνουν αμφιβολία γι' αυτήν την εν χρόνω μνήμη.

Σ' άλλη έρευνα⁵⁷, οι κίσσες προτιμούσαν να κρύβουν τροφή στα μέρη εκείνα στα οποία τους είχαν μάθει να ξέρουν οτι δέν θα τους δίνουν τροφή. Έχομε εδώ έναν σχεδιασμό για το μέλλον.

Αναλόγως, η χιμπαντζού Penzee είδε το σημείο όπου ο εκπαιδευτής έκρυψε τροφή. Ο εκπαιδευτής αντικαθίσταται απο άλλον, κι ύστερα απο λίγον καιρό η Penzee του ζητάει να πάνε στο μέρος εκείνο να πάρουν την τροφή που έκρυψε ένας άλλος: Πρόκειται για μια χρονική ακολουθία γεγονότων ορθώς καταγεγραμμένων στη μνήμη του ζώου⁵⁸. Στον Dere et al.⁵⁹ βρίσκει κανεις μια εκτεταμένη παρουσίαση της όλο και πίο πλατιάς βιβλιογραφίας περι της λεγόμενης εμπειριακής (episodic) μνήμης των ζώων. Το ίδιο και στον D. DeGrazia⁶⁰.

⁵⁶ N. Clayton et al., «The rationality of animal memory: Complex caching strategies of western scrub jays», στο S. Hurley et al. (επιμ.) *Rational Animals?*, Oxford University Press, 2006.

⁵⁷ Raby C. et al., «Planning for the future by western scrub-jays», *Nature*, 445 (2007).

⁵⁸ C. Menzel, «Progress in the study of chimpanzee recall and episodic memory», στο H.S. Terrace et al. (επιμ.), *The Missing Link in Cognition. Origins of Self-Reflective Consciousness*, Oxford University Press, 2005.

⁵⁹ E. Dere et al., «The case for episodic memory in animals», *Neuroscience and Biobehavioral Review*, 30 (2006).

⁶⁰ D. DeGrazia, «Self-awareness in animals», στο R.W. Lurz (επιμ.), *The Philosophy of Animal Minds*, Cambridge University Press, 2009.

Τί σημαίνουν όλα τούτα; Η βιολογική μηχανή αποδεικνύεται ικανή να αναγνωρίζει γεγονότα του παρελθόντος και του μέλλοντος – δηλαδή: Τα καταγράφει. Πού; Πάνω σε κάτι που διαρκεί βέβαια – το οποίο είναι ακριβώς εκείνο που δημιουργεί την αντίληψη ενός «όντος» ξεχωριστού απ' τον Κόσμο. Το οποίο μάλιστα εδράζεται εντός του εξ ίσου ξεχωριστού σώματος (§ 7.α). Αυτές οι δύο αντιλήψεις μαζί, παράγουν μια σαφώς εντονότερη αίσθηση Εαυτότητας. Είναι, τέλος, αξιοσημείωτο ότι ο ερευνητής E. Tulving (2005)⁶¹ αυτήν την ικανότητα των ζώων για ένα εν χρόνω διανοητικό ταξίδι, αν υπάρχει, την ονομάζει «autonoetic consciousness»!

γ) **Η Ετερότητα:** Σε προηγούμενα κεφάλαια εξετάσαμε δια μακρών την επικοινωνία ζώου-προς-ζώων (§ 2 και § 8.3), την ενσυνείδητη κοινωνικότητα των ζώων (§ 3), καθώς και την επικοινωνία ζώου-προς-άνθρωπο (§ 6 και § 8.7). Αυτή η εκτεταμένη και ενεργός έκθεση του ζώου στην Ετερότητα, μπορεί να παράγει Εαυτότητα μέσω ποικίλων μηχανισμών:

- Μέσω **μίμησης** – ο μιμητισμός είναι γενικός κανόνας μέσα στον βιολογικό κόσμο (ακόμη και στη στάθμη του κυττάρου): Έτσι θα γίνω «ξέχωρος», σάν αυτόν τον οποίον μιμούμαι, δυναμώνοντας κι άλλο την αντίληψη μιας Εαυτότητας. Ανάμεσα στα άπειρα περιστατικά εντυπωσιακών μιμήσεων, αξίζει να αναφέρουμε εδώ την περίπτωση δύο δελφινιών το καθένα των οποίων μια μέρα το βάλαν (κατα λάθος) να επιδειξει άλλο πρόγραμμα: εκείνο του άλλου δελφινιού! Και το έκαναν χωρίς να έχουν εκπαιδευθεί γι' αυτό⁶². Εδώ, η σ ύ γ χ ρ ο ν η ανταλλαγή περιπέλοκων ρόλων, αποδεικνύει μια οξύτατη αντίληψη περι του Άλλου – άρα και περι Εαυτού.
- Μέσω **προθετικότητας:** Σχεδιάζω να κάνω κάτι που αφορά τον Άλλον (ζώον ή άνθρωπο) – το είδαμε αυτό να γίνεται απο ζώα,

⁶¹ E. Tulving, «Episodic memory and autonoesis», στο H.S. Terrace et al. (επιμ.), *The Missing Link in Cognition. Origins of Self-Reflective Consciousness*, Oxford University Press, 2005.

⁶² DeGrazia, ό.π.